

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

139:1 • 2019

Kim Salomon (red.), *Tiden* (Göteborg/Stockholm: Makadam Förlag 2017).
222 s.

Frågan om tid ligger i tiden. Fenomen som tidsbrist, nostalgi och det förflutnas återkomst, liksom missnöje med framstegstänkandet och idén om historien som en enda sammanhållen utvecklingsprocess väcker frågor om alternativa förhållningssätt till tid. I stället för att söka ett enhetligt svar på vad tid egentligen är, är det dock, liksom med många andra abstrakta begrepp (sanning, kunskap, mening, erfarenhet, förnuft osv.) insiktsbringande och klargörande att differentiera fenomenet och att undersöka det i olika sammanhang. Hur fungerar tid här, inom den här samhällssfären, inom den här disciplinen, i det här avseendet? Sådana frågor belyses i antologin *Tiden* av välrenommerade forskare från en mängd discipliner: idéhistoria, historia, filosofi, litteraturvetenskap, filmvetenskap, medie- och kommunikationsvetenskap, sociologi, arkeologi, islamologi, biologi, teoretisk fysik och astrofysik. Den vackert utformade volymen består förutom redaktörens inledning av 16 korta texter om vardera 10–15 sidor. Här finns inte möjlighet att redogöra för alla texters innehåll, men några exempel ska ges.

Anders Ekström och Henrik H. Svensen belyser hur antropocen som epokbegrepp bryter mot det moderna historietänkandet genom att kräva andra tidsskalor och att vara prognostiskt i förutsägelsen om slutet på människans tidsålder samt genom att ifrågasätta uppdelningen mellan en närmast oföränderlig natur och den av människans skapade historien. Naturkatastrofer är händelser som har påverkat människans historia och den av människan förändrade naturen är en del av människans och jordens historia. Samtidigt bör det påpekas att vi människor också behöver kortare tidsskalor och andra epokbegrepp än antropocen för att orientera oss.

Johan Fornäs pekar i sitt bidrag på tidsförståelsens beroende av dess mediering och dess medialisering. Tiden har alltid varit förmedlad via synliga fenomen som planeter och naturens växlingar eller givits synlig form i ka-

lendar och klockor. Vilka kulturella tidsteknologier som medierar tiden har förändrats. Med utgångspunkt i Paul Ricoeurs uppdelning mellan en objektiv, kosmisk tid, en subjektiv upplevelsetid och en tredje kollektiv och specifikt mänsklig tid, historiserar Fornäs denna tredje sociala tid och diskuterar hur mediernas (press, tv, internet) förändring påverkar erfarenheten av tiden. Finns det en risk att den intersubjektiva tidens mening upplöses via abstraktion och dekontextualisering, globalisering och mobila digitala nätverk? Ett sådant scenario indikerar att det kan behövas medvetna institutionella åtgärder för att värna om den kulturellt meningsfulla tiden.

I ett av de mest givande bidragen belyser Carl-Göran Heidegren tid i ett sociologiskt perspektiv och inför begreppen tidsstrukturer (varaktiga normer för tidsanvändning såsom normal arbetstid) och tidskulturer (värderingar om tid och det önskvärda såsom att snabbhet är bättre än långsamhet). Social acceleration är ett fenomen typiskt för det moderna samhället, men har i vår samtid fått särskild aktualitet och belysts av Hartmut Rosa. Tekniska förändringar, livsstilers och institutionella förhållandens förändringstakt samt stegrade förväntningar på att utnyttja livets alla möjligheter bidrar tillsammans till tidsupplevelser av att inte hinna med och en rädsla för att hamna på efterkälken. Dessa förhållanden riskerar att främja kortsiktighet, försvaga mer långsiktiga meningsdimensioner och ge en upplevelse av riktninglöshet. Detta riskerar även att urholka demokratins politiska löfte om att kunna påverka samhällsutvecklingen i önskvärd riktning i stället för att bara tvingas anpassa sig till den. Den sociala tidens förändringstakt påverkar således demokratins förutsättningar och dess trovärdighet. Vilken förändringstakt är förenlig med demokratisk politik? Vilken förändringstakt är förenlig med ett hållbart socialt liv och meningsfulla mänskliga liv?

Med utgångspunkt i de så kallade livsvetenskapernas genetiska och molekylärbiologiska forskning om förlängd livstid frågar Helge Jordheim om det livsvetenskapliga paradigmet livstidsbegrepp innebär en åternaturalisering av tid och därmed ett brott med den moderna tidsregimens avnaturalisering. Gentemot nutida tendenser att renaturalisera tiden via människokroppens livstid eller klimatförändringskurvor lanserar han, med inspiration från Herder och Koselleck, i stället en teori om livstider i plural och på olika nivåer av "liv" från växter och individer till institutioner och kulturer. En viktig fråga är då hur olika tidsformer och livsformer med olika rytm kan synkroniseras. Perspektivet utgör ett alternativ såväl till den moderna tidsregimens homogena utvecklingsbegrepp som till nutida tendenser till renaturalisering av tid.

I andra bidrag behandlas mycket skilda företeelser såsom religiös tid och tidsritualer inom islamsk tradition, förflutna tidsuppfattningar i möte med den arkeologiska disciplinens egna tidsbegrepp, exempel på reflexiv "tids-

aktivism” för att ifrågasätta den rådande tidsregimens ensidiga värdering av snabbhet, tidsföreställningar och civilisationskritik i Harry Martinssons *Aniara*, relationen mellan dåtid och nutid i film, relativitetsteorins matematiskt konstruerade och kosmiska tidsbegrepp, naturens biologiska klockor, tidsbegreppets beroende av rytm(er) i verklighetens förändringar, samt det moderna forskningsuniversitetets anknypning till den moderna tidsregimen och den eventuella övergången från kortsiktig presentistisk nyttoorientering till ett mer långsiktigt, pluralistiskt och läraktigt förhållningssätt till det förflutna. Trots det korta formatet lyckas författarna förmedla initierade perspektiv på tid i olika kontexter. En styrka är att många av bidragsförfattarna kan dra nytta av tidigare forskningsprojekt som specifikt behandlar frågor om tid.

De enskilda bidragen har substantiella poänger, men en viss otillfredsställelse infinner sig till slut. Vad ska vi göra med alla dessa tidsbegrepp? Finns det övergripande slutsatser att dra? Det hade därför varit önskvärt med en avslutande text som knöt samman trådar och resonerade kring några mer övergripande frågor. Vilka tidsbegrepp har vi främst behov av i vår epok? Antologin visar övertygande behovet av en mängd olika tidsbegrepp för olika sfärer och kunskapsfält och att det inte räcker med relativitetsteori eller antropocen. För historiker och människor som samhällsvarelser är det nog Ricoeurs tredje tid, den kollektiva, historiska och meningsfulla tiden, som är särskilt angelägen. För att anknyta till Heidegrens och Fornäs bidrag – vilka samhälleliga förhållanden inom politik, ekonomi, utbildning, media, universitet och i medborgares liv behöver tillgodoses för att en meningsfull historisk tid på samhällelig nivå ska kunna formuleras och diskuteras kritiskt? Vilken roll har historiska vetenskaper i det sammanhanget? Hur bör historiker förhålla sig för att möjliggöra och inte underminera en samhälleligt meningsfull tid? Om vi befinner oss i övergången till en ny tidsregim, hur borde den se ut för att komma till rätta med avsigidorna med de moderna och senmoderna tidsregimerna?

Sammanfattningsvis är det, även utan en syntetiserande och reflekterande avslutning, en fin volym med läsvärda bidrag av kunniga författare som ger nya insikter om tidens många facetter. Med sitt mångvetenskapliga perspektiv är den relevant för forskare inom många discipliner och samtidigt läsbar för en bildad allmänhet. Antologin illustrerar hur viktigt det är att humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner belyser frågor som ibland hävdas kunna ges entydiga svar av medicin, psykologi eller någon naturvetenskap – jämför med begrepp som lycka, kärlek, intelligens, kunskap och verklighet.

Johannes Siapkas, *Från Laokoon till Troja* (Lund: Nordic Academic Press 2017). 237 s.

Intresset för antikhistoriska studier har ökat markant sedan 1980-talet och avsatt både vetenskapshistoriska översiktsverk och biografier över kända forskare, huvudsakligen män. Den här föreliggande boken av Johannes Siapkas är en första del i en serie om fem som avser behandla antikvetenskapens teorier i en serie han kallar "Antikvetenskapens Teoretiska Landskap, och förkortar, *ATL*. Med antikvetenskap menar Siapkas det universitetsämne som i Sverige instiftades 1909 i Uppsala och Lund under namnet "Klassisk Fornkunskap och Antikens Historia", en ämnestitel som under det mer socialt inriktade 1960-talet (1968) omvandlades till "Antikens Kultur och Samhällsliv". Titeln på denna del, *Från Laokoon till Troja*, torde syfta på tids- spannet mellan 1500-talet till början av 1900-talet.

Statygruppen med Laokoon och hans söner upptäcktes år 1506 i en vingård i Rom. Michelangelo var en av de första att beundra konstverket, som kom att få stor betydelse för den senare renässansens konstnärliga skapande. Namnet är valt för att visa antikstudiets början med den moderna tidens ingång. Föremål från framför allt Italien beundrades som konstverk i sin egen rätt och kopierades i både marmor och gips och fick plats i nya och gamla skulptursamlingsprojekt. Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) ägnade gruppen en specialstudie och skrev beundrande om dess "edle Einfalt und stille Größe" (ädla enkelhet och lugna storhet). Winckelmann är mest känd som den som myntade "stilbegreppet". Han klassade den stil som skapades i Athen runt 480 f. Kr. som den mest stilfulländade och ööverträffade. Många senare konstvetare ansåg detsamma som han. Västerlandets konst var överlägsen all annan, och den klassiska periodens dess absoluta akme, vilket Siapkas väl speglar i sin bok och redogör för hur en mer beskrivande, samlande och beundrande fas förekom under antikstudiets gryning. En mer vetenskapligt uppsökande verksamhet inleddes under "modern" tid, ett samlingsnamn för det långa 1800-talet. Mer eller mindre äventyrliga män gav sig av till fjärran länder och samlade in inskrifter och vaser till stora corpusvolymmer, grävde upp assyriska palats och grekiska städer och förde antika kulturföremål till europeiska museer som Louvren och British Museum. Ett exempel på utgrävningsverksamheten är just det emblematiske Troja, staden som Heinrich Schliemann (1822–1890) identifierade och grävde ut på 1870-talet, "det var han som utmejslade den egeiska förhistorien som ett forskningsfält", skriver Siapkas.

Bokens är strukturerad i tolv kapitel indelade i tre huvuddelar. I den första informeras om olika modeller för kunskapsproduktion och vetenskaplighetens utveckling och förändringar. Siapkas diskuterar här olika begrepp

och förklarar dem. Han uppger att ett genuint ointresse för teori generellt vidlåder antikvetare och vill försöka förklara varför. Del ett är, liksom del två, där han avhandlar antikvariska antikstudier, båda ganska korta. I huvuddelen, den tredje, beskriver Siapkas typer av metoder och teorier använda under 1800-talet, den moderna perioden för kunskapsinhämtning och vetenskapsproduktion. Därefter följer en imponerande bibliografi, som utgör en femtedel av hela verket och är i sig en nyttig och tidsbesparande kunskapskälla. Ett avslutande index ökar bokens användbarhet.

Siapkas namnger och beskriver de många män som skapat och utvecklat antikvetenskapen under dess första århundraden. Kvinnliga pionjärer har ingen plats i Siapkas inventering med två undantag, Jane Harrison och i ett inledande citat, Donna Jeanne Haraway. Den senare finns med i bibliografin men inte i texten och de idéer hon introducerat kommer förmodligen att behandlas i beskrivningen av vår samtida teoribildning. Harrison nämns i samband med Cambridgeritualisternas vetenskapssyn och hur de anammade Max Müllers uppfattning om att grekisk mytologi återspeglade ett indoeuropeiskt kulturarv. Deras grunduppfattning var evolutionistisk – religion utvecklades från animism till kristendom – för att hårdra diskussionen. Ritualisterna intresserade sig (som många antikvetare genom tiderna) huvudsakligen för grekisk religion och fick sin benämning på grund av, framför allt Harrisons, uppfattning om att myter var ritualer som missförståts. Här skulle man vilja veta mer om hur argumenten såg ut för detta antagande. Boken är mycket frikostig vad gäller uppgifter om antikforskare även om det delvis begränsar utblickarna och påverkanskraften från andra ämnesområden. Av förklarliga skäl kan inte alla få plats på ett så begränsat omfång, men i denna diskussion saknar man Georges Dumézils idéer om indoeuropeisk religion. Senare i texten informeras om att Harrison och Hermann Usener inte kunnat fortsätta sina karriärer och att hon tvingats bort från Cambridge på grund av Ulrich von Willamowitz-Moellendorfs aktiva motstånd mot antik religionsforskning. Useners forskning däremot fick ett stort genomslag i Tyskland, uppger Siapkas. Här och i många andra beskrivningar saknar man vidare information. Hur gick det till när evolutionistisk grundsyn ersattes med en källkritisk historisk inriktning? Willamowitz-Moellendorf tillhörde en tysk forskningstradition, varför slog den igenom i Cambridge? På vilka grunder blev detta motstånd förhärskande? Varför ägde en "intellektuell vändning" rum i samband med första världskriget? På 1960-talet, skriver Siapkas, visade flera forskare, att ett logiskt felslut låg bakom det evolutionistiska vetenskapsteoretiska fundamentet. Vilket felslut? Vems logik?

Siapkas är tydlig med hur olika vetenskapliga inriktningar kan förekomma samtidigt inom antikvetenskapen, förr som nu. Detta faktum kräver en skarp struktur och stor pedagogisk förmåga i ett diakroniskt vetenskapshis-

toriskt verk som *ATL*. Siapkas stil är stämd i staccato och den saknar narrativt driv. Förmågan att gestalta, måla upp de teoretiska landskapen inför läsarens inre sinne, är inte Siapkas starka sida. Studien skulle ha vunnit på en stram genomarbetning och presentation av färre, men illustrativa representanter för olika inriktningar. I rådande skick fungerar den utmärkt som ett uppslagsverk för olika namn och inriktningar inom antikvetenskapen för den som vill gå vidare med antikhistoriska studier.

Göteborgs universitet

INGELA WIMAN

Jan von Bonsdorff, Ingmar Brohed & Anders Jarlert (red.), *Kyrkobyggnad och kyrkorum: Forskningsfrågor* (Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien 2017). 134 s.

När kulturarvsfrågor diskuteras i det offentliga rummet eller inom akademien i Sverige i dag, tenderar samtalet att fokusera på ABM-sektorn. Detta gäller oavsett om debatten rör de vetenskapliga implikationerna av digitalisering, befarad politisering av utställningsverksamheten eller dränering av antikvarisk kompetens vid kulturarvsinstitutionerna.

På ett plan faller det sig kanske naturligt att diskussionerna rör sig här: arkiven, forskningsbiblioteken och museerna är trots allt de institutioner som har som sitt primära uppdrag att ordna, bevara och tillgängliggöra de artefakter som tillsammans utgör spåren av något slags gemensamt förflutet. Men det gör samtidigt att andra aktörer inom kulturarvssektorn tenderar att negligeras i den offentliga debatten. Detta gäller inte minst Svenska kyrkan, trots att kyrkoorganisationen, sett till volym, är den enskilt största förvaltaren av kulturarvsklassade byggnader och inventarier i Sverige. Därtill uppbär kyrkan årligen försvarliga summor från det offentliga för sitt antikvariska arbete, genom den så kallade kyrkoantikvariska ersättningen, KAE.

Delvis kan denna blinda fläck komma sig av kyrkans allmänt försvagade ställning i samhället. Den fortgående sekulariseringen under 1900- och 2000-talen har bidragit till att kyrkans och den kristna trons historiska roll har tonats ner, både i forskningen och i det allmänna historiemedvetandet. Men det har också att göra med att kulturminnesvård aldrig har hört till kyrkans huvuduppgifter. Kulturarvsfrågorna förs sällan upp på den kyrkliga dagordningen, annat än när det gäller hur de antikvariska värdena påverkar församlingarnas bruk och skötsel av sina kyrkobyggnader. Till detta kommer att ansvaret för kulturminnesvården i allt högre grad har hamnat på de enskilda församlingarna efter kyrkans skiljande från staten år 2000, vilket

bidragit till att det finns stora lokala skillnader gällande vilka satsningar som görs, var det finns resurser och kompetens, och inte minst var det finns intresse av att arbeta med de kyrkoantikvariska frågorna.

Därför är det glädjande att läsa *Kyrkobyggnad och kyrkorum*, en bok som lyfter de antikvariska aspekterna av ett antal kyrkobyggnader, deras byggnadshistoria och fortlöpande renoveringar. Här uppmärksammas det kyrkoantikvariska arbetet, både genom samtida och historiska perspektiv, och i fem olika studier visar författarna att det kyrkoantikvariska arbetet historiskt sett aldrig har rört sig i ett vacuum, utan att hänsyn ständigt har tagits till förändrade moden och tänkesätt vad gäller kyrkornas utformning och funktion – som gudstjänstlokaler i första hand, men också som samlingsplatser och centrala punkter i samhällslivet.

Volymen har sitt ursprung i ett forskningsseminarium som arrangerades hösten 2012 i samarbete mellan Vitterhetsakademien och Sockenkyrkonätverket, och de texter som presenteras är rätt och slätt bearbetade versioner av fem kortföreläsningar som hölls vid seminariet. Stephan Borgehammar utgår i den inledande texten från Dalby kyrkas byggnadshistoria för att diskutera dess antikvariska och kyrkliga värden, kopplat till dess ålder och eventuella status som "Nordens äldsta bevarade byggnad". Anna Elmén Berg fokuserar i bidraget "Medeltidskyrkornas modernisering" på 1800- och 1900-talens restaureringar och omvandlingar av Öjebyns kyrka utanför Piteå, bland annat genom att studera hur kyrkorummets förändring har diskuterats i olika instanser – länsstyrelse, domkapitel kyrkofullmäktige etcetera – inför varje ny restaurering. Kerstin Barup sammanfattar i sitt bidrag det praktiska tänkandet bakom den nyligen genomförda restaureringen av Kalmar domkyrka, medan Herman Bengtsson och Jakob Lindblad tecknar Uppsala domkyrkas historia utifrån dess ombyggnationer och restaureringar från medeltiden fram till 1970-talet, med Zettervalls famösa *makeover* i slutet av 1800-talet som berättelsens givna nav. Hans Ponnert, slutligen, studerar utifrån bevarade brev och dokument Theodor Wählins genomgripande utvidgning och restaurering av Östra Ingelstads kyrka på Österlen i början av 1910-talet.

Bokens styrka ligger i att de olika bidragen visar på hur mångfasetterat det byggnadsantikvariska fältet är, och att det är ett område där flera discipliner och kompetenser behöver samverka för att ställa de nödvändiga frågorna och tackla de problem som ansvaret för drygt 3 000 kulturhistoriskt värdefulla kyrkobyggnader för med sig – för stiftet och församlingarna i första hand, men i förlängningen också för länsstyrelserna och de kulturvårdande myndigheter som har det övergripande tillsynsansvaret. Vilka avkall på kulturvård måste göras när hänsyn måste tas till ekonomin och till kyrkobyggnadens funktionalitet som gudstjänstlokal? Vilken roll spelar en

kyrkas byggnadshistoria och tidigare generationers tankar och resonemang om kyrkorummets utformning vid nutida renoveringar?

Dessvärre, och trots volymens undertitel ("forskningsfrågor"), saknas i hög grad denna typ av frågeställningar i bidragen. De olika bidragen tycks inte riktigt ha lämnat den ursprungliga presentationsformen vid seminariet, utan tenderar i stället att fastna i det deskriptiva. De i och för sig intressanta resultat som presenteras analyseras inte i någon högre grad.

Stephan Borgehammars bidrag utgör härvidlag det stora undantaget, i och med att författaren i sin belysning av Dalby kyrkas byggnadshistoria försöker peka framåt mot hur byggnaden kan komma att gestaltas vid framtida restaureringar och ombyggnationer. Genom att väga vad han kallar Dalby kyrkas upplevelsevärden – alltså den tillfällige besökarens möjligheter att uppleva och förstå något av byggnadens och platsens kulturhistoria – mot dess nyttovärden, som kan förstås som lokalförsamlingens behov av ett funktionellt och estetiskt gudstjänstrum, och med byggnadens betydande dokumentvärden för arkeologisk, byggnads- och kyrkohistorisk forskning som en tredje faktor, ställer Borgehammar upp olika förslag för hur en omgestaltning av kyrkan kan, eller kanske snarare bör genomföras – Borgehammar räds uppfriskande nog inte att fälla omdömen om olika åtgärders lämplighet.

Texten utmynnar i en intressant diskussion om idealen för restaurering, och hur dessa historiskt har tenderat att pendla mellan det Borgehammar betecknar som ytterligheterna renovering och konservering, alltså mellan å ena sidan förnyelse och återskapande utifrån i första hand estetiska och praktiska hänsyn, och å andra sidan bevarande, med så lite påverkan som möjligt av objektets skick. Även om det kan tyckas vara en något schematisk uppställning av motsatser, så berör den en viktig problematik för det antikvariska arbetet i stort. Restaurering, även i de fall då idealet är konserverande, innebär med nödvändighet en manipulering av det aktuella objektet, och den som planerar eller deltar i arbetet måste ständigt göra val och väga hänsyn mot varandra, beroende på vilka värden hos objektet som ska betonas.

Fler diskussioner av denna art hade lyft volymen ytterligare, men redan i föreliggande form kan den utgöra ett viktigt underlag för fortsatta diskussioner om det kyrkliga kulturarvet och hur det ska förvaltas, tillgängliggöras och operationaliseras i framtida projekt, oavsett om det gäller det dagliga underhållsarbetet eller större restaureringar, eller om det rör sig om mer renodlade forskningsprojekt och samarbeten med akademien och kulturvårdande myndigheter.

Clas Tollin, *Stockholm, Klara kloster och Kungsladugården: Bebyggelseutvecklingen runt Mälarens utlopp från 900 till omkring 1600, med särskild hänsyn till förhållandena i Nationalstadsparken* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 2017) 127 s.

Syftet med boken *Stockholm, Klara kloster och Kungsladugården: Bebyggelseutvecklingen runt Mälarens utlopp från 900 till omkring 1600, med särskild hänsyn till förhållandena i Nationalstadsparken* är att kartlägga bebyggelseutvecklingen i Solnas gamla socken från yngre järnålder till 1600-talets mitt. De historiska ägoförhållanden är en av förutsättningarna till nationalstadsparkens grundande, vilka skyddade det citynära området från exploatering.

Tollin tecknar en bild av Stockholms snabba expansion från grundandet kring mitten av 1200-talet och de efterföljande decennierna där dynamiken i samhället understryks av en omfattande handel (donationer) med fastigheter och den efterföljande konsolideringen av, framför allt, Klara klostrets godsinnnehav, till enheter som bedrev storgodsdrift med anställd personal. Utvecklingen av godsinnehavet för de Stockholmsbaserade klerikala institutionerna – främst Klara kloster, men även till viss del cistercienser och dominikanermunkarna – skiljer sig därmed från Uppsalabiskopens godsinnnehav, vilket var vidspritt och huvudsakligen bestod av avradsskyldiga landbogårdar.

Det första kapitlet är kort om handelns och de politiska och geografiska förutsättningarna vid slutet av 1100-talet kring Mälurutloppet. Författaren beskriver och ansluter sig till den vedertagna uppfattningen att Stockholms geografiska läge blev utomordentligt fördelaktigt då Mälaren, på grund av landhöjningen, snördes av från Saltsjön med enda utlopp vid Stockholms ström, och söker svar på vilka som kontrollerade jorden däromkring. Därefter följer ett mycket intressant kapitel om de administrativa områden som möts i Stockholm, särskilt argumenten att landskapsgränsen gick på Stadsholmen – och inte vid Skanstull – är övertygande. Detta kapitel är starkt knutet till bilaga 1 om namnet Stockholm, där Tollin argumenterar för att stadens namn är taget efter ön och att förleden ”stock-” syftar på betydelsen som gränsmarkör – och inte på exempelvis stadens pålkrans.

Tollin anför att gränsen mellan Uppland och Södermanland gick norr om, alternativt på, själva Stadsholmen (och inte som många, inklusive jag själv, tror vid Skanstull) och att den följde den gamla segelleden från södra skärgården, vilken utgör gräns mellan Värmdö skeppslag, som hörde till Attundalands rod, och Sotholms och Svartlösa härad, som är en del av Södermanland. I slutet av 1280-talet framförde Strängnäs biskopen krav på att Åsön (Södermalm) skulle höra till hans stift – och därmed till Södermanland. Åsön hade sannolikt fast landförbindelse redan på 600-talet vid

Grind (Skanstull) och Tollin gör det troligt att ön ursprungligen var en del av Årstas utmärk. I "Det medeltida Sverige, Atlas över Sverige" har Åsön förts till Brännkyrka socken, vilket Tollin dock menar är felaktigt, vilket jag inte förstår eftersom han, som jag uppfattar det, argumenterar för att gränsen gick på/norr om Stadsholmen.

Det tredje kapitlet beskriver det geografiska området som behandlas, tillsammans med två fina kartor över Klara klostrets primärdonation och senmedeltida ägoinnehav. I bilagorna finns dessutom en nyöversättning av Magnus Ladulås primärdonation.

Det fjärde kapitlet är bokens huvudkapitel och behandlar mycket ingående de olika byarna/bebyggelseenheter som ingick i undersökningsområdet. Tollin beskriver 20 olika byar och gårdar som låg norr om Norrström och gör även en delvis annorlunda placering av några av dem jämfört med tidigare forskning. Många av gårdarna redovisas dessutom med ägargenealogier från mitten av 1200-talet och framåt.

Eftersom jag har använt Stockholms ladugårds räkenskaper i min egen forskning uppskattade jag särskilt utredningen kring Vädla by, vilken tillsammans med byarna Kaknäs och Medelby kom direkt under kronan som ladugård till Stockholms slott på 1430-talet. Tollin gör det troligt att den ursprungliga bebyggelseenheten låg österut, ungefär vid Djurgårdsbrunnens bron men att ladugården vid Kronans övertagande flyttades till platsen där den nuvarande Nobelparken ligger. Ladugården behöll namnet Vädla, vilket anknyter till "vadställe". Det har dock aldrig gått att vada vid platsen för nuvarande Nobelparken/Djurgårdsbron, men troligtvis vid Djurgårdsbrunn. Vidare finns det gravhögar i närheten av Djurgårdsbrunn, vilket också indikerar en tidigare bosättning i närheten.

Vid reformationen överfördes i princip all kyrklig mark till kronan. Väsby gård (ungefär vid nuvarande Hötorget) blev Nya ladugården. Tillsammans med ytterligare fastighetsaffärer på 1540-talet kom Östra Liderne, som tidigare hade hört till Helgeandshuset, i kronans ägo. Ägorna till Nya Ladugården, Gamla Ladugården och Östra Liderne slogs samman på 1620-talet och kronan hade därmed ett sammanhållande godsinnehav från Ålkistan ända ut på Valmundsön – det vill säga det som idag är Nationalstadssparken.

Det sista kapitlet är en sammanfattande diskussion. Jag hade till denna uppskattat en översiktskarta över hur Tollin anser att bebyggelsen norr om Stockholm såg ut. Särskilt gäller detta Unnaröra, som Tollin placerar ungefär vid Tegeludden, och Husarne (vid dagens Husarviken), som Tollin gör troligt inte var en egen by på medeltiden, utan snarare en ö, tillhörig Unnaröra.

Jag fann boken intressant – och ovanlig – eftersom den koncentrerar sig på områdena utanför Stadsholmen, dessutom på den agrara bebyggelsen, vilket inte hör till vanligheterna när det gäller Stockholms historia. Samman-

fattningsvis tycker jag att boken är förtjänstfull och jag hoppas att den får stor spridning, även om den nog inte kan sägas tillhöra grundböckerna i Stockholmsmiana. Enbart nyöversättningarna från latin i bilaga 3 är givetvis enormt värdefulla och kommer att vara till glädje och nytta för framtida generationer. Slutligen skall sägas att metoden som författaren använder för att kombinera en rad olika källor och discipliner – historia, geografi och arkeologi – är mycket lyckad och bidrar till en djupare förståelse för både det geografiska området och det historiska förloppet och jag hoppas att fler kan inspireras av den.

Göteborgs universitet

LOTTA LEIJONHUFVUD

Jens Lerbom, *Svenskhetens tidigmoderna gränser: Folkliga föreställningar om etnicitet och rikstillhörighet i Sverige 1500–1800* (Göteborg: Makadam förlag 2017). 207 s.

Om nationalismens historiska rötter finns en mångårig och vittförgrenad forskningsdebatt. Bland mycket annat har man intresserat sig för vilka kollektiva identiteter som hade betydelse för gemene man i det tidigmoderna samhället. Fanns det, för att anknyta till Sverige, en folklig svenskhet under 1500- och 1600-talen? Ett vanligt svar har varit att nationalism på gräsrotsnivå är en sentida företeelse, såväl i Sverige som annorstädes. Före 1800-talet var det i stort sett endast samhällseliten, eller delar därav, som bar upp föreställningar om en rikstäckande gemenskap. Andra forskare vill dock tona ned skillnaderna mellan olika samhällsgrupper och tycker sig se en nationell medvetenhet med social bredd långt tillbaka i tiden.

Utgångspunkten för Jens Lerboms nya bok är att frågan om den folkliga svenskhetens uppkomst och innebörd är otillräckligt utforskad. Historikernas tolkningar har ofta vilat på empiriskt bräcklig grund; genom en tidsmässigt och rumsligt bredare studie vill Lerbom skapa underlag för säkrare slutsatser. Hans undersökning bygger på närläsning av sådana källor som innehåller yttranden av gemene man, främst domböcker och suppliker. Domboksmaterialet täcker perioden cirka 1550–1650 och innefattar en jämförelse mellan sex småländska härader i det svensk-danska gränsområdet och Stockholm. För att få perspektiv på förändringen över tid har författaren studerat suppliker från senare delen av 1700-talet.

Många anspelningar på härkomst kommer till synes i källmaterialet, inte minst epitet som "svensk" och "dansk". Frågan är hur sådana yttringar skall uppfattas. Lerbom tar fasta på en distinktion, etablerad i tidigare forskning,

mellan regnala och etniska tolkningar av det förmoderna samhällets identiteter. Enligt det regnala perspektivet var Sverige en politisk-rättslig gemenskap, där det som förenade undersåtarna främst var kungen, riket och lagen. Den etniska tolkningen betonar snarare dåtidens kulturella samhörighet, i form av traditioner, mytologiska föreställningar, språklig gemenskap etcetera. I forskningen om det tidigmoderna Sverige har den regnala tolkningen hittills dominerat.

Lerbom lyckas nyansera bilden. Med en uppsjö citat ur källorna visar han att den folkliga svenskheten, såväl i Småland som i Stockholm, hade både regnala och etniska drag. Mest intressant är kanske att allmogen tycks ha närt föreställningar om ett "fädernesland". Med detta ord åsyftade man ibland riket Sverige som helhet, snarare än den lokala eller regionala hembygden. Av olika yttranden framgår att fäderneslandet var något som folk höll kärt och kunde längta till, samt att det förknippades med släktskap och vänskap.

Lerbom markerar, delvis i polemik mot tidigare forskning, att den tidigmoderna svenskhetens tillblivelse inte primärt var en uppifrån styrd process, ett resultat av överhetens propaganda eller dylikt. Försvenskningssprocesserna formades snarare i en fortgående dialog mellan överhet och undersåtar. Inte heller var det nationella medvetandet uråldrigt. Dess uppkomst kan förläggas till senmedeltidens unionsstrider, då den politiska interaktionen mellan olika samhällsgrupper samverkade med en gemensam mentalitet byggd på traditionalism, patriarkalism och respekt för lagen. De politiska kriserna under 1500- och 1600-talen kom sedan att ge ytterligare näring åt försvenskningssprocessen.

Boken är kunskapsrik och späckad med tänkvärda iakttagelser. Av det svårbearbetade domboksmaterialet får Lerbom ut förvånande mycket av intresse; min egen erfarenhet är att domböcker är tämligen informationsglesa om man ställer frågor liknande hans. Ett klokt drag är också att jämföra de småländska häraderna med Stockholm. Därmed har författaren – åtminstone hjälpligt – garderat sig mot invändningen att hans resultat är specifika för gränsbygder.

Någon gång händer det att argumentationen haltar. Författaren vill göra en poäng av att undersåtarna, inklusive bönderna, ingalunda var "passiva statister i det politiska spelet". De uttryck för svenskhet som påträffas i domböcker och brev avspeglar därför deras genuina uppfattningar, inte en anpassning till överhetens normer. Men ingen har mig veterligen beskrivit de tidigmoderna bönderna som passiva statister. Även aktiva politiska aktörer kan emellertid ofta vara tvungna att underkasta sig maktens realiteter – exempelvis genom att använda språkliga konventioner som etablerats av de styrande.

En smula dubiös är också Lerboms tes att politiska kriser under 1500- och 1600-talen – krig, uppror etcetera – bidrog till att skapa föreställningar om det svenska. Mekanismerna är för mig oklara, såvida man inte syftar på överhetens propaganda vid sådana tillfällen (i exempelvis böndagsplakat). Men den tolkningen implicerar snarast den försvenskning ovanifrån som Lerbom vill distansera sig från.

Jag saknar dessutom en sammanhållen diskussion om hur den folkliga svenskheten under tidigmodern tid förhåller sig till nationalismen under 1800- och 1900-talen. Vad fanns det egentligen för likheter och skillnader? Vilken roll hade språket och föreställningar om ett gemensamt förflutet? Vad betydde folkskolans införande på 1800-talet? Lerbom kunde här med fördel ha fogat in sina resultat i ett större historiskt sammanhang.

Dessa synpunkter rubbar inte slutsatsen att Lerboms bok utgör ett viktigt kunskapstillskott inom ett livaktigt forskningsfält. Dess resultat inbjuder också till nya undersökningar. Ty det ligger i sakens natur att gemene mans föreställningsvärldar är svårfångade och Lerboms slutsatser i motsvarande mån osäkra. Hans undersökning är omfattande, men dock – ofrånkomligen – starkt begränsad i tiden och rummet. Mycket arbete återstår innan svenskhetens tidigmoderna gränser i tillräcklig grad blivit kartlagda.

Göteborgs universitet

MARTIN LINDE

Martin Seppel & Keith Tribe (red.), *Cameralism in practice: State administration and economy in early modern Europe* (Woodbridge: Boydell Press 2017). 315 s.

I denna antologi om kameralism undersöker de elva författarna olika aspekter av de ekonomiska idéer som forskningen brukar karakterisera som kameralistiska från slutet av 1600-talet till i början av 1800-talet. Dessa idéer brukar förknippas med resonemang om behovet av en god hushållning och ett tydligt ordningstänkande. Även om författarna fokuserar på idéernas praktik i skilda kontexter får läsaren också information om kameralismens främsta företrädare, såsom Justus Christoph Dithmar och Johann Heinrich Gottlob von Justi, och deras viktigaste verk. En av styrkorna med volymen är att, till skillnad från så många andra framställningar om ekonomiskt tänkande som inriktar sig på brittiska och franska idéer under tidigmodern tid, fokuserar författarna på det tyskromerska området samt Skandinavien och Ryssland. Därmed lyfts delvis nya perspektiv fram, och det tydliggörs att det existerade olika ekonomiska diskurser i Europa. Med andra ord var

det inte bara merkantilistiska och fysiokratiska, eller framväxande liberala idéer, som dominerade den ekonomiska debatten och praktiken. En annan styrka med boken är att den relativt omfattande tyska forskningen om dessa fenomen, som i huvudsak har presenterats på tyska, blir tillgänglig för en bredare krets historiker. I synnerhet nordiska historiker kan hämta mycket relevant information från denna forskning när den ekonomiskpolitiska utvecklingen i de danska och svenska rikena ska analyseras.

Samtidigt som diskussionen om kameralism är viktig framgår det inte riktigt i de olika framställningarna hur begreppet egentligen ska förstås och hur det ska avgränsas från andra liknande samlingsnamn som exempelvis merkantilism, fysiokratism och upplysning. Tydligt är att de tyska tänkarna främst fokuserade på hur furstar och ledande ämbetsmän kunde utveckla en bättre hushållning av befintliga resurser på samma gång som näringarna skulle utvecklas och befolkningen ökas. Hur man exempelvis kunde utveckla jordbruket, skogsbruket och olika manufakturer, men också statens finanser, var således centrala spörsmål. Däremot var inte tänkarna särskilt intresserade av att diskutera hur i synnerhet den internationella handeln skulle tolkas och styras. Som Keith Tribe påpekar i sitt kapitel saknades en diskussion om Östersjöhandeln och dess globala kopplingar i den kameralistiska litteraturen under 1700-talet, trots att denna handel hade en stor betydelse för den ekonomiska utvecklingen i staterna runt Östersjön. I inledningskapitlet framhäver Marten Seppel denna divergens som ett sätt att skilja mellan kameralistiska och merkantilistiska idéer.

Det är tydligt i boken att kameralismen fick stor betydelse i framförallt protestantiska stater. Trots det är det bara i Ingrid Markussens och Göran Rydén's kapitel som det görs några kopplingar mellan i synnerhet Martin Luthers tankar om husfadern och den goda ordningen i samhället, och kameralismens idéer om en omsorgsfull husbonde som främjar både samhällets och enskildas välmåga. En mer utvecklad diskussion om kopplingarna mellan religion och ekonomiskt tänkande hade kunnat leda till nya insikter om såväl ordningens karaktär som utvecklingen av de upplysningssidéer som spreds i norra Europa under 1700-talet.

Flera av kapitlen berör som sagt nordiska förhållanden. Lars Magnusson jämför exempelvis i sitt bidrag den preussiska professorn Justus Christoph Dithmars ekonomiska idéer med den svenske professorn Anders Berchs resonemang om ekonomiska förhållanden. Även Göran Rydén kommer i sitt kapitel in på Berchs idéer om hushållning och deras kopplingar till hushållningspraktiker vid svenska järnbruk. Onekligen spelade Berch en viktig intellektuell roll, men det finns tyvärr en tendens inom ekonomisk idéhistoria att lägga för stor vikt på personer som författade tryckta traktat och pamfletter, medan olika ämbetsmän som i många fall framförde rela-

tivt sett avancerade ekonomiska resonemang i olika handskrivna memorial förblir okända. Till exempel kunde kommissarier vid Rikens ständers bank diskutera komplicerade monetära och statsfinansiella spörsmål långt innan det fanns en professur i ekonomi vid Uppsala universitet.

I ett av de sista kapitlen diskuterar Hans Frambach orsakerna till kame-lalismens tillbakagång i början av 1800-talet och hur nationalekonomins födelse ska förstås. Han slår fast att nedgången inte berodde på inflytande från Adam Smith. I stället lyfter han fram betydelsen av ett förändrat samhälle där människornas lycka och välmåga inte längre sågs som statens ansvar. Invånarna, som i allt större grad började uppfattas som medborgare, hade ett större eget manöverutrymme och därmed även ett ökat ansvar för sin egen utkomst. I en sådan ekonomisk och politisk kontext fanns det inte något utrymme för tankar där statlig styrning och ordning betonades. Det intressanta med Frambachs resonemang är att idéer, som kan karakteriseras som liberala, utvecklades parallellt med och oberoende av de diskurser som florerade i Storbritannien. Genom att undersöka de tyska diskussionerna kan således Frambach, liksom de andra författarna i antologin, lyfta fram andra förhållanden och processer som får oss att i alla fall delvis ompröva vår förståelse av den övergripande tidigmoderna ekonomiska idéhistorien.

Uppsala universitet

PATRIK WINTON

Ulf Sundberg, *Swedish defensive fortress warfare in the Great Northern War 1702–1710* (Åbo: Åbo Akademis förlag 2018). 405 s.

Ett stort antal förklaringar har framförts till varför det svenska stormakts-väldet gick under. Mest gångbar bland dagens historiker är nog åsikten att stormaktsväldet var dömt att falla på grund av brist på befolkning och materiella resurser. Men som Ulf Sundberg framhåller i föreliggande dok-torsavhandling har resursbristesen en inbyggd fråga. Resurserna kan ha varit otillräckliga i sig. De kan också ha varit tillräckliga i sig, men använts ineffektivt och på så sätt orsakat eller påskyndat stormaktsväldets fall.

Sundbergs egen tes är att svagheter i det svenska fästningssystemet var en starkt bidragande orsak till stora nordiska krigets utgång. För att pröva denna tes ställer han upp två hypoteser, nämligen dels att det svenska fäst-ningssystemet led av allvarliga inneboende brister, dels att dessa brister ledde till svåra förluster i manskap, materiel och territorier. Avhandlingens disposition, som är berömvärd klar och tydlig, utgår från dessa hypoteser.

Den empiriska undersökningen omfattar belägringar i östersjöprovinser-

na, Finland, Skåne och Blekinge under åren 1702–1710. I en serie fallstudier anser sig Sundberg kunna fastslå att flertalet fästningar föll på grund av inneboende brister och inte genom misstag begångna av kommandanterna. Enligt min mening hade avhandlingen vunnit i styrka om författaren även undersökt försvaret av de svenska fästningarna i Tyskland. Den sista svenska garnisonen där kapitulerade inte förrän 1716.

Sundberg menar att hans hypotesprövning har gett tydliga resultat. Han anser sig ha visat att det svenska fästningssystemet var behäftat med inneboende svagheter, varav den grundläggande var att resurserna fördelats på ett stort antal mindre fästningar i stället för att användas till färre men starkare anläggningar. Han anser sig också ha visat att de resurser som gick förlorade i försöken att upprätthålla fästningssystemet var avsevärda, och att detta rimligen måste ha bidragit till det svenska krigsnederlaget. Dessa slutsatser kan och bör diskuteras, men det finns grund för dem och de är vetenskapligt intressanta. Kommande forskning om stormakten Sveriges resursanvändning har all anledning att utnyttja och bygga vidare på Sundbergs undersökning.

Undersökningen utgår från litteraturen, som kompletterats med tryckta källor och arkivmaterial. Sundberg har inte skytt den mödosamma men givande arkivforskningen. Litteraturvalet väcker dock vissa frågor. I inledningskapitlet finns en översikt av tidigare litteratur. Denna upptar många arbeten som sedan inte återopas i avhandlingen. Ser man på de verk som faktiskt använts, lägger man märke till att en del litteratur är påfallande ålderstigen. I andra fall har äldre standardverk förbigåtts till förmån för nyare, mera sekundär, litteratur. Som fakultetsopponent vill jag betona att litteraturvalet inte kan ha påverkat undersökningens huvudresultat, men i detaljerna finns brister som kunde undvikits om annan litteratur anlåtats.

Avhandlingens huvudfrågeställning är inriktad på strukturer och processer, men när det gäller att förklara varför fästningssystemet såg ut som det gjorde anlägger Sundberg ett utpräglat aktörsperspektiv. Han håller två personer som huvudansvariga, nämligen kung Karl XI och den mångåriga fortifikationschefen Erik Dahlbergh. Sundbergs omdöme om Dahlbergh grundar sig framförallt på en relation om rikets fästningar som denne överlämnade till Karl XII 1698. Frågan är emellertid hur Dahlberghs relation ska bedömas. Den kan läsas som en lista över önskade förstärkningar av fästningssystemet men också som en försvarsskrift för Dahlberghs åtgärder som chef för fortifikationsstaten under Karl XI. Att den uttrycker Erik Dahlberghs egentliga åsikter är långtifrån självklart.

Ett material som Sundberg berör, men som han kunde utnyttjat mera, är handlingarna efter 1685 års fästningskommission. Kommissionen tillsattes av Karl XI med uppgift att granska planritningarna över rikets fästningar.

De kommitterade generalerna ägnade stor uppmärksamhet åt den viktiga staden och fästningen Riga. Det gör också avhandlingsförfattaren, som påpekar att denna befästa stad var "situated on a waterway which could be blocked by army forces", med kommentaren "[t]his was a serious flaw in the Swedish prewar planning" (s. 231). Men det är knappast rimligt att se Rigas läge som en svensk planeringsmiss. Fästningskommissionen beskrev i ett betänkande "ortens situation vid Riga" som "bisarr", men konstaterade samtidigt att "man mera än allt för mycket tvingas sig efter naturen, och vad redan där byggt är, rätta, vilket nu icke utan allt för stor tids förspillan och bekostnad till att ändra står". Liknande tankegångar finns på flera ställen i kommissionens yttranden. Man såg sig bunden av var och hur städer och fästningar byggts, eftersom det bedömdes som orimligt dyrt och kostsamt att flytta dem. Det fanns handelsstäder som var väl belägna som sådana, men illa belägna ur försvarssynpunkt. Man fick då göra det bästa av situationen. Karl XI var enväldig men inte allsmäktig. Han och hans rådgivare hade många hänsyn att ta.

Det är en stor förtjänst hos Ulf Sundbergs avhandling att den problematiserar den vanemässiga förklaringen av stormaktsväldets undergång som en fråga om bristande resurser. Undersökningen pekar vidare mot studier av kungens och de högre militärernas syn på fästningssystemets användning i krig – hur föreställde man sig fästningarnas och fältarméernas samverkan? Den visar också på det önskvärda i en analys av den övergripande resursstyrningen inom statsapparaten under 1600-talets sista årtionden.

Riksarkivet

BJÖRN ASKER

Mary Hilson, Silke Neunsinger & Iben Vyff (red.), *Labour Unions and Politics under the North Star: The Nordic Countries, 1700–2000*, International studies in social history 28 (New York/Oxford: Berghahn Books 2017). 328 s.

De nordiska ländernas arbetarhistoria har i allmänhet skrivits med respektive lands nationella historia som utgångspunkt. I ett försök att bryta med denna tradition anlägger redaktörerna för *Labour Unions and Politics under the North Star* ett nordiskt perspektiv.

Boken inleds med en fyllig presentation av tidigare arbetarhistorisk forskning, skriven av redaktörerna tillsammans med Ragnheiður Kristjánsdóttir. Här ges en kort översikt över de nordiska ländernas historia med betoning på arbetarrörelsen. Bokens fokus på Norden motiveras med likheterna i ar-

betarrörelsernas utveckling. Det organiserade samarbetet mellan ländernas arbetarrörelser framhålls också. En underliggande tematik är frågan om konflikt eller konsensus kännetecknat utvecklingen. Inledningskapitlet är inte minst nyttigt genom de mycket omfattande noterna som ger en utmärkt ingång till de nordiska arbetarrörelsernas historiografi. Också forskningens infrastruktur i form av arkiv, tidskrifter, sällskap och konferenser ges en historisk presentation.

Även om det ibland sägs att arbetarhistoria är ett forskningsfält i nedgång, menar utgivarna att detta inte är fallet. De ser däremot ett behov av en bredare definition av arbete än den tidigare inriktningen på kapitalistiskt lönarbete. Urvalet av de uppsatser som ingår i volymen är avsedd att stödja de förändringar som redaktörerna ser behov av. De vill bidra till en ny global arbetarhistoria där klass ställs bredvid genus, etnicitet och ras, där nationsgränserna inte sätter ramarna och där tidsperspektivet inte begränsas till tiden från industrialiseringen.

Med sådana urvalsprinciper är det givet att de ingående uppsatserna har stor spridning och att täckningen av nordisk arbetarhistoria kan framstå som något godtycklig. Inte heller kan alla uppsatser förverkliga utgivarnas stora ambitioner. Flera av uppsatserna bryter inte den nationella ramen, något som hade kunnat förväntas av en antologi med nordisk ansats. Men detta hindrar förstås inte att det finns mycket spännande och inspirerande i de uppsatser som nu ingår i volymen.

Arbetet står i centrum för de fyra första uppsatserna. Göran Rydén och Chris Evans skriver om arbetsorganisation vid Leufsta bruk på 1700-talet och pekar på hur produktionen där var indragen i nordatlantiska nätverk. Det är den enda uppsats som kronologiskt ligger före industrialiseringen och pekar på behovet att skriva det beroende arbetets historia med längre tidsperspektiv och större geografisk räckvidd än som varit brukligt. Manligt arbete står i centrum i Ingar Kaldals uppsats, men här är det inte, som ofta annars, städernas arbetare utan skogsarbetet som lyfts fram. Analysen bygger på en narrativanalys av muntliga berättelser och pekar ut nya metodiska möjligheter.

För min del finner jag de två uppsatserna om kvinnoarbete speciellt intressanta, särskilt som de uppmärksammar utbredda men i forskningen försummade arbetsområden. Kvinnlig varuproduktion i hemmen i Sverige i början av 1900-talet är ämnet för Malin Nilssons bidrag. Här behandlas ett arbete som både ekonomiskt och socialt var viktigt men ofta osynliggjort. Arbetskraftsimport från Filippinerna genom utnyttjande av överenskomelser om *au pair*-utbyten behandlas av Helle Stenum som också jämför dagens situation med förhållandena för danska hushållspigor drygt 100 år tidigare. Arbetarhistorisk forsknings nutidsrelevans blir här tydlig.

De närmast följande sex uppsatserna har mer en inriktning på arbetarrörelsen och dess organisationer. Knud Knudsen försöker förnya forskningen om den tidiga arbetarrörelsen i Danmark genom att förena ett fokus på organisationerna med en betoning på den arbetsideologi och upplevelse av orättvisa som var utbredd bland arbetarna. Johan Svanberg behandlar arbetskraftsinvandringen i svensk industri under efterkrigstiden och hur denna kunde utnyttjas av arbetsmarknadens parter i förhandlingar. Migration är ett av de teman som lyfts fram i flera av uppsatserna.

Den finska arbetarrörelsen framstår på flera sätt som säregen inte bara i ett nordiskt utan även i ett globalt perspektiv. Starten var sen, men redan på 1910-talet hade partiet majoritet i lantdagen och detta i ett sent industrialiserat land. Sami Suodenjoki ger ett fascinerande bidrag till förståelsen av socialdemokratins genomslag på landsbygden i en studie av sydvästra Häme under 1900-talets första år. Marko Tikka betonar den roll erfarenheterna under 1905 års storstrejk spelade för att forma de politiska relationerna i landet under åren fram till inbördeskriget 1918. Einar Terjesen ger nya perspektiv på den klassiska komparativa frågan varför det norska arbetarpartiet blev mer radikalt än de danska och svenska partierna efter första världskriget, då normmännen valde anslutning till Komintern. Terjesen understryker att denna fråga döljer en mer grundläggande likhet mellan de skandinaviska länderna och att den viktigaste förklaringen inte ligger på en samhällsstrukturell nivå utan har att göra med det norska partiets mer decentraliserade uppbyggnad. Denna avdelnings avslutande uppsats är skriven av Mirja Österberg och behandlar samarbetet mellan de nordiska arbetarrörelserna under mellankrigstiden. I detta samarbete skapades en bild av det "nordiska" som ett gemenskapsbildande begrepp. Uppsatsen visar hur fruktbart det kan vara att bryta den nationella ramen.

Volymens avslutande tre artiklar behandlar alla den nordiska kommunismen, vilket kan förefalla något anmärkningsvärt med tanke på kommunismens förhållandevis svaga ställning. För svensk del kan inte heller kommunismen ses om forskningsmässigt försummad. Men dessa tre artiklar har i gengäld tydliga komparativa eller transnationella anslag. Kommunismen och dess relation till nationalismen i Norden behandlas av Ragnheiður Kristjánsdóttir, Holger Weiss analyserar Kominterns organisering av ett underjordiskt kommunikationsnätverk i norra Europa och Chris Holmsted Larsen har en biografisk ansats i en artikel om en ung dansk kommunist på partiutbildning i Moskva mot slutet av 1950-talet.

Utgivarnas uttalade ambition att bidra till en ny global arbetarhistoria kanske inte förverkligas i urvalet av uppsatser. Den nationella ramen kännetecknar många av bidragen medan andra har en rätt traditionell politisk/facklig inriktning. Sannolikt har den tillgängliga forskningen gjort det svårt

att förverkliga programmet. Det finns under alla omständigheter mycket att hämta i volymen och i de enskilda bidragen. Bokens utförliga inledning, försöken att lyfta fram migration och transnationella perspektiv och särskilt uppsatserna om ofta dolda former av kvinnoarbete är bokens främsta styrkor.

Lunds universitet

LARS EDGREN

Merethe Roos & Johan Laurits Tønnesson (red.), *Sann opplysning? Naturvitenskap i nordiske offentligheter gjennom fire århundrer* (Oslo: Cappelen Damm Akademisk Forlag 2017). 544 s.

Antologin *Sann opplysning?* behandlar naturvetenskapernas plats i de nordiska samhällenas offentlighet från 1600-talet till vår egen samtid. Boken tar sin utgångspunkt i att dessa vetenskaper idag intar en marginaliserad position i (norsk) samhällsdebatt och inte heller erkänns som allmänbildande eller en del av den litterära offentligheten. Hur är detta möjligt, frågar sig redaktörerna, i en tid då så mycket av våra vardagsliv och så många politiska frågor styrs av premisser som utgår från vetenskap och forskning?

Det är denna till synes paradoxala situation som leder fram till själva syftet med boken – att synliggöra och tematisera naturvetenskapernas föränderliga position i samhället under de senaste fyra århundradena. På så sätt vill man nå en fördjupad insikt om disciplinernas betydelse för det nordiska samhällets utveckling och för hur vetenskaplig kunskap har cirkulerat mellan olika sociala grupper. Härigenom hoppas man också skapa ett underlag till att bättre förstå naturvetenskapernas nuvarande predikament.

Artikelförfattarna bottnar i olika akademiska fält som historia, medicin, litteraturvetenskap och naturvetenskaplig didaktik. De 18 bidragen – skrivna på norska, svenska och danska – spänner över fyra sekel och placerar framförallt texter och textkulturer i centrum. Bland annat behandlas enskilda författarskap, tidskrifter från vetenskapliga sällskap, statligt utgivna geografi- eller läroböcker, naturforskarmöten, dagspress, reklamtexter och muséer. Den teoretiska inramningen presenteras som i linje med en ny tradition under benämningen "texthistoria". Förklaringen av denna innovation hade gärna fått vara mer utförlig, särskilt som den ligger till grund för flera av bidragen. Nu får läsarna hålla till godo med den väl elementära beskrivningen att texter måste studeras i sin kontext och sitt intellektuella sammanhang. I ett efterord av Sverker Sörlin ges en fylligare presentation av de olika nordiska ländernas traditioner av textanalytiska perspektiv.

Denna genomgång hade med fördel kunnat föras in tidigare.

Den övergripande kontext som redaktörerna har valt att utgå ifrån är upplysningen och dess starka länk till såväl vetenskapernas framväxt som offentlighetens skiftande villkor för fria yttringar. Betoningen av offentlighet och samhällsdebatt gör också att studieobjektet har begränsats till den folkinriktade verksamheten, det vill säga de typer av texter som riktades till allmänheten och medborgarna, snarare än den akademiska publiken. Därför är det uteslutande material som är skrivet på de nationella språken som tagits i beaktande i de olika bidragen.

Antologins fokus på allmänhet och lekmanpubliker är också inspirerat av Robert Darntons kulturhistoriska forskning och idén om att upplysningen bör studeras underifrån, det vill säga lyfta fram de grupper som genom motstånd och underordnade positioner i allt större utsträckning skapade förutsättningar för sin egen bildning. Denna inramning är intressant, inte minst i ett nordiskt perspektiv. För en svensk läsare blir det emellertid något förvirrande då många av de norska bidragen genomgående använder ordet "folkeopplysning" för hela perioden 1600–2000. I en svensk kontext är detta knappast möjligt, då motsvarande term "folkupplysning" endast används för en historiskt mer avgränsad period under 1700-talet och fram till folkörelsernas tid i slutet av 1800-talet. Den ökande aktivitet som då växer fram från bönder, arbetare och andra underprivilegierade grupper markeras i stället av svenskans "folkbildning", vilken understryker att insatsen inte längre var förbehållen en självutnämnd elit som upplyste andra. Även om den historiska utvecklingen givetvis i stort sett är parallell i Norge, tycks denna språkliga åtskillnad saknas på norska.

Det finns många intressanta texter och resultat i antologin. Bidrag som behandlar 1600- och 1700-talen är dock beklagligt få. I ett av dessa skriver Kjell Lars Berge om den norske biskopen och oerhört produktive naturforskaren Johan Ernst Gunnerus som 1760 grundade Det Trondheimske Selskab och dess skriftserie tillsammans med sina kollegor. Sällskapet tillkomst, menar Berge, konstituerade "for første gangen normerne for en egentlig vitenskapelig tekstkultur i Norge." Gunnerus var en typisk representant för periodens dominerande fysikoteologi, och hans texter visar hur naturstudier kontinuerligt inlemmades i den kristna världsbilden utan tecken på större konflikt. Han behövde också anpassa sin växande verksamhet till det dansk-norska enväldets politiska ideologi och censur. Berge menar dock att även om Det Trondheimske Selskab som helhet inte utmanade denna ideologi, skapade det möjligheter för nya kritiska och förhållandevis obundna studier av naturen – något som i förlängningen bidrog till samtidens vetenskapliga offentlighet.

Ruth Hemstad skriver om tillkomsten av nya geografiböcker i samband

med den svensk-norska unionens upprättande 1814. Kännedomen om det nya Sveriges gränser var ett folkupplysningsprojekt i vilket kunskap om exempelvis Norges natur ingick. Fjällen, vilka tidigare betraktats som en del av Sveriges naturliga skiljelinjer, framställdes nu som förenande. En motsatt värdering gjordes av haven som istället fick markera rikets yttre gränser mot Danmark och Finland. Helmstad identifierar också en geopolitisk retorik i definitionen av "Skandinavien" efter 1814, vilket exkluderade de båda grannländerna. Inte förrän under skandinavismen skulle Danmark åter inkluderas i begreppet från svenskt håll.

Om politiken spelade roll för hur naturen och geografin framställdes för folket under 1800-talet var givetvis religionen fortfarande en minst lika stark faktor. I en intressant text av Merethe Roos behandlas spänningen mellan tro och vetande i tillkomsten av P. A. Jensens läsebok för den norska folkskolan under 1860-talet. Roos visar att de naturvetenskapliga inslagen i läseboken togs emot på helt olika sätt inom folkskollärarkretsar beroende på vilken teologisk uppfattning man representerade. Bland de luthersk-evangeliska fanns de som menade att naturvetenskaperna var för oklart framställda i förhållande till det kristna budskapet och att de kunde brukas för att ifrågasätta tron. Framför allt gällde detta arvsynen som hade gjort både naturen och människan ond. Andra utgick i stället ifrån försoningsläran, där människans omvändelse och vilja till frälsning gjorde det möjligt att – i enlighet med Jensens bok – betrakta naturen som både vacker och god.

Hälsofrågornas ökade plats i offentligheten under 1900-talet är ett uttryck för att vetenskapliga och inte minst medicinska perspektiv behövde ta allt mindre hänsyn till religionens och statsmakternas uppfattningar. Därmed inte sagt att de stod opåverkade av tidigare decenniers nedärvda synsätt. Kerstin Bornholdt skriver om hur den norske läkaren Carl Schiøtz kom att påverka synen på flickors och kvinnors idrottsutövning under 1920- och 1930-talen. Schiøtz fungerade under dessa decennier som expert och hälsoupplysare i såväl populärvetenskapliga tidskrifter som handböcker. Genom studier av skolflickor under 1920-talet etablerade han och spred en uppfattning om att kvinnors prestationer i idrott – i motsats till pojkar – stagnerade under puberteten. Därför borde de inte ägna sig åt tävlingsidrott. I den "kvinnelige norm" som Schiøtz förmedlade fanns således inte plats för idrottskvinnan, något som Bornholdt menar kom att minska handlingsutrymmet för flickor under decennier.

Att den politiskt-ideologiska funktionen inte på något sätt kan sägas ha lämnat den folkupplysande/folkbildande verksamheten under 1900-talet visar Siv Frøydis Bergs bidrag om *Populært tidsskrift for seksuell oplysning*, vilken startades av marxisten och läkaren Karl Evang. Tidskriften bars av idén om att besvara läsarbrev i sexualfrågor och samtidigt bedriva politisk

debatt med en positivistisk och kulturradikal samhällssyn i samhälleliga och ekonomiska frågor – vad Berg beskriver som ett dubbelt upplysningsprojekt. Det var dock, menar hon, inte frågan om endimensionell relation mellan redaktion och läsare där den ena parten upplyste den andra. Det var i stället läsarbrev som i hög grad satte dagordningen för redaktionens arbete. I den meningen var det lika mycket publiken som formade utgångspunkterna för sin egen bildning.

Sammanfattningsvis kan sägas om *Sann opplysning* att den har många förtjänster, av vilka den främsta ligger på det empiriska planet. Volymen åstadkommer en bred och i flera avseenden betydande kartläggning av naturvetenskapernas ökade offentlighet och de textkulturer som kan förknippas härmed. Samtidigt bör det sägas att balansen mellan bidragen kunde varit bättre, både med avseende på undersökningsperioden och den väl stora norska dominansen.

Stockholms universitet

DANIEL LÖVHEIM

Magnus Linnarsson, *Problemet med vinster: Riksdagsdebatter om privat och offentlig drift under 400 år* (Lund: Nordic Academic Press 2017). 312 s.

I *Problemet med vinster* undersöker Magnus Linnarsson politiska konflikter rörande organisering och drift av allmännyttiga uppgifter mellan cirka 1620 och 1985. Detta sker genom fyra delstudier som behandlar riksdagsdebatt med koppling till specifika frågor. Dessa delstudier föregås även av ett kapitel som utifrån tidigare forskning tar upp en liknande problematik rörande post- och tullväsende samt krigsmakten under 1600-talet. Studien utgår även ifrån ett antal hypoteser i vad som beskrivs som tre utgångspunkter. Den första av dessa är att konflikter om privat och offentlig drift inte är något nytt, utan att det är en fråga med lång historia. Vidare hävdas att det är de politiska besluten rörande olika driftsformer som förklarar förändring och att riksdagsdebatterna inte bara varit drivande i utvecklingen, utan att de handlat lika mycket om ideologi som om praktiska frågor.

I bokens första empiriska kapitel undersöks debatten om generaltullarrendet under perioden 1726–1765. Där visas att motståndarna till att lägga ut landets tullväsende på entreprenad i första hand pekade på egennyttans skadlighet, då entreprenörer ansågs sko sig på verksamheten. De som var för denna lösning hävdade i stället att de privata entreprenörernas effektivitet ökade statskassans intäkter. Utöver detta menar Linnarsson att 1700-talets diskussioner visar på att frågan om driftsformer vid denna tid blivit en po-

litisk fråga som kunde debatteras utifrån principiella ställningstaganden.

I det följande kapitlet behandlas debatten om byggandet av stambanor för järnvägstrafik i Sverige på riksdagen 1853–1854. I likhet med debatten om generaltullarrendet framhölls även här att en statlig lösning skulle vara mindre effektiv, vilket riskerade att leda till sämre och dyrare järnvägar, samtidigt som motståndarna till en privat lösning menade att det fanns en risk för att entreprenörerna skulle sko sig. En skillnad i jämförelse med den tidigare debatten var emellertid att egennytan inte längre sågs som något entydigt negativt. Vidare visar denna debatt också på en vidgning av vad som räknades in i det allmännas bästa.

När det kommer till riksdagsdebatten om telefonnätet mellan åren 1902 och 1918, som studeras i det tredje empiriska kapitlet, var det till skillnad från stambanorna inte en fråga om att välja mellan en privat eller en offentlig lösning, utan nu handlade det om att staten skulle ta över en privat verksamhet, i det här fallet AB Stockholmstelefon. I ljuset av detta fördes behovet av konkurrens fram som ett argument mot ett statligt förvärvande av AB Stockholmstelefon, samtidigt som kostnaderna för att lösa ut de privata ägarna talade emot en helstatlig lösning. De som var för ett statligt monopol pekade å sin sida på telefonnätet som en allmännyttig verksamhet samtidigt som man även framhöll rent praktiska problem med olika telefonnät.

Vad gäller den sista delstudien rör den försöket från Svenska arbetsgivarföreningens sida att 1983 introducera en aktiebolagsdriven förskola som skulle konkurrera med de kommunala. Detta ledde till hård debatt som året därpå slutade i Lex Pysslingen, som förbjöd statsbidrag till daghem som drevs i vinstsyfte. Denna gång utgjorde vikten av valfrihet det främsta argumentet mot att begränsa driftsformerna, medan de som ville stoppa företagsdrivna förskolor framför allt vände sig emot tanken att göra vinst på barnomsorg, varvid en del till och med liknade verksamheten vid handel med barn.

Utifrån de presenterade delstudierna visar Linnarsson på en stark kontinuitet i argumenten rörande olika driftsformer, även om det skett vissa förändringar. Gällande kontinuiteten lyfts särskilt vinsterna och egennytan fram som återkommande argument emot privat drift, medan effektivitet är något som ofta framhållits som något som talar för privata lösningar. Därtill synes tanken om att det finns vissa verksamheter som inte kan skötas privat vara konstant, även om vilka dessa verksamheter är förändrats genom historien.

Vad gäller de förändringar som Linnarsson visar på kan exempelvis nämnas valfrihetsargumentet, som tillkom i debatten inför Lex Pysslingen, samt frågan om konkurrens respektive lika tillgång som återfanns i debatterna rörande stambanorna och telefonnätet. Här infinner sig emellertid ett me-

todiskt problem i och med att undersökningen bygger på studier av en rad olika företeelser, vilket gör att eventuella skillnader över tid även kan ha sin förklaring i att det rör sig om olika verksamheter som studeras.

Till metodiska problem kan även föras det faktum att även om undersökningen säger sig spänna över en tidsperiod om 400 år är det i praktiken bara den politiska debatten under generöst räknat 61 år som närstuderas. Det blir därför svårt att med exakthet uttala sig om utvecklingen under perioden, då luckorna mellan undersökningsperioderna är mellan 47 och 87 år långa.

Avslutningsvis kan konstateras att Linnarsson genom sin grundliga studie bekräftar den hypotes som utgör hans första utgångspunkt, genom att visa att frågan om privat eller offentlig drift inte är något nytt. Däremot går det inte att hävda att de hypoteser som ryms inom bokens två andra utgångspunkter rörande de politiska beslutens betydelse bekräftats. Det senare är också något Linnarsson medger när han avslutningsvis lyfter fram betydelsen av ekonomiska, rättsliga och tekniska faktorer vid sidan om politiska beslut och debatter.

Uppsala universitet

ESBJÖRN LARSSON

Gunnar Petri, *Hans Järta: En biografi* (Lund: Historiska Media 2017). 400 s.

Hans Järta är en av de få politiker ur det tidiga svenska 1800-talet som inte alldeles försvunnit i de historiska gömmorna. Snarare är han alltjämt omgiven av en viss nimbus som en av "1809 års män". Alltså de som i en situation av svår politisk oro och militärt nederlag visade vårt land en väg mot en fredlig och konstruktiv förändring. Så visst är han värd Gunnar Petris nya klart gedigna levnadsteckning. Den placerar Järtas växlingsrika insatser i ett idéhistoriskt sammanhang.

Skeendet under denna period hade sina givna rötter i de närmast föregående decennierna vilka Järta till del själv upplevde som mycket ung – blott 18 år när Gustav III mördades. Under frihetstiden låg makten hos riksdagens fyra ständer – framför allt adeln – med spänningar med kungaparet och hovet. Samtidigt rådde en strid på liv och död mellan hattar och mössor, där i vissa fall några på förlorarsidan dömdes till döden och avrättades.

Därefter följde 20 år som bestod av "tjusarkungen" Gustav III:s allt klarare väg mot en upplyst despoti. Man häpnar över hur lätt denne tog över makten vid statsvälvningen 1772. Folket hade tröttnat på partisplittring och riksdagens oförmåga att sköta ekonomin liksom en utbredd korrupktion. Till bilden hörde även ett förnedrande inflytande utifrån, särskilt den ryska arv-

fienden. Efterhand ökade dock oppositionen; inte minst via pamfletter och tidskrifter. Kungen svarade med att systematiskt minska tryckfriheten – av det upplysta återstod snart ingenting. Bakom döden i operamaskeraden 1792 stod ju adelskretsar som sett sitt inflytande kraftigt beskäras.

Allt detta utgör en självklar bakgrund för förståelsen av Järtas insatser. Dessa händelser har förresten nyligen speglats utmärkt och detaljerat i Göran Norrbys *Maktens rivaler* (Carlssons 2018), som dock tyvärr saknar källredovisningar.

Det följande reuterholmska styret innebar inledningsvis lättnader i Gustav III:s despoti men dessa togs snart tillbaka när meddelanden från Paris visade att revolutionen där alldeles spåret ur. Det var nu som Järtas politiska intresse väcktes. I viss mån hade han – med starkt idémässigt stöd hämtat från de ledande franska upplysningsfilosoferna – redan opponerat mot Gustav III och deltog faktiskt i den ödesdigra maskeradbalen. Därför kallades Järta som vittne vid rättegången och gav vilseledande uppgifter vid förhören men anklagades aldrig för delaktighet.

Efter studier i språk, teologi och historia i Uppsala tog han kansliexamen och arbetade vid olika myndigheter för att sedan komma till Svea hovrätt. Successivt började Järta verka som publicist och politiskt aktiv, huvudsakligen anonymt. Till hans tidigaste alster hörde den ironiska *Några tankar om sättet att upprätta och befästa den urgamlas franska monarkien*.

Vid 1800 års riksdag i Norrköping var han en av oppositionsledarna och krävde att kungens rätt att bevilja skatter skulle tidsbegränsas. När regeringen avslog detta avsåg han sig i protest sitt adelskap. Efter att tidigare hetat Hierta antog han nu namnet Järta och verkade som affärsman och advokat.

I konspirationerna mot Gustav IV Adolf deltog han, men förhindrade i februari 1809 avancerade planer på att arrestera kungen. Vid statsomvälvningen månaden senare deltog han dock, men mera bakom kulisserna. Som sekreterare i konstitutionsutskottet medverkade han däremot mycket aktivt vid utarbetandet av 1809 års regeringsform vilket skedde i rasande fart. Den fanns som bekant kvar i kraft ända till 1974.

Hans faktiska roll i utformningen av regeringsformen har varit omtvistad och kompliceras av det hemliga tillvägagångssättet i utskottet. Av hans hand finns dock det memorial från den 2 juni 1809 bevarat genom vilket förslaget till regeringsformen presenterades för riksdagen med urtexten till regeringsformens innehåll och mening. Det tillhör förvisso de klassiska texterna i vår politiska historia.

Länge gällde Järta som fader till 1809 års regeringsform, men denna syn började revideras i början av 1900-talet. Petri menar att Järta inte var ensam huvudförfattare utan i hög grad kunde utgå från en av landshövdingen Anders af Håkansson tidigare uppställd text. Klart är att man i arbetet var

mycket inspirerad av Montesquieus tankar om en maktfördelning mellan den lagstiftande, den dömande och den styrande makten. Till detta kom det svenska folkets rätt att sig själv beskatta genom riksdagen.

Under alla förhållanden var Järta därefter i en rad sammanhang den nya regeringsformens främste uttolkare och försvarare. När den väl antagits blev han statssekreterare i handels- och finansexpeditionen, i realiteten dåtida finansminister och ledande företrädare för regeringen. En successivt framväxande oenighet med kronprins Karl Johan ledde dock till att han avgick för att i stället bli en landsfaderlig landshövding i det kopparbergiska hemlandet. Där gjorde han en rad omvittnat goda insatser fram till avgången 1822.

År 1819 invaldes Järta i Svenska akademien och utgav under några år tidskriften *Odalmannen*, där han i satirens form angrep liberalismen. Han författade också flera verk i historia och rättshistoria och invaldes 1828 i Kungliga Vetenskapsakademien.

Han var till en början en stark kritiker av Uppsalaromantikerna, exempelvis ifråga om göticismen. På så vis kom han i kontakt med den historiska skolan och började efterhand ändå ta till sig en romantisk världsuppfattning. Detta blev något av en bro till Erik Gustaf Geijer; i alla fall före dennes berömda liberala "avfall". Fastän radikalliberal under ungdomen blev Järta med stigande ålder liberalkonservativ och brukar räknas som en av den svenska idékonservatismens tidigaste representanter.

På äldre dagar bekämpade han energiskt både regering och opposition och blev ända fram till Oskar I:s tid allt mer en engagerad intellektuell. Dessutom intog han rollen som historiker och innehade under tio år på egen bekostnad posten som oavlönad riksarkivarie. Genom kloka ingripanden räddade han en stor del av aktstyckena där från mögelskador och inledde vidare Riksarkivets katalogisering.

Han tillbringade sina sista sju år i sjuksäng men fortsatte sin publicistiska verksamhet in i det sista, bland annat med en biografi över Karl XII. Han gick bort 1847.

Gunnar Petri är disputerad historiker och har en gedigen bakgrund som ämbetsman, bland annat statssekreterare och generaldirektör. Han har uppenbart lagt ner stora mödor i olika arkiv och redovisar ett imponerande kunnande om detta tidevarv. Hans skrift är en i hög grad läsvärd skildring av en i vår historia på många sätt särdeles inflytelserik person. Inte minst finns det skäl att uppskatta de välvalda illustrationerna och Petris utförliga käll- och litteraturredovisning.

Uppsala universitet

BO G. HALL

Ove Bring, *Kvinnor och kungar: Om krig och fred: Fredsaktivism och kungamakt på Bernadotternas tid* (Stockholm: Atlantis 2017). 290 s.

Det var omslaget, porträtt av Bertha von Suttner, Fredrika Bremer, Elin Wägner och Marika Stiernstedt, som gjorde mig nyfiken på kopplingar mellan fredskvinnor och Bernadottekungar från Karl XIV Johan till Gustav V. Eftersom jag forskat om Elin Wägners radikalpacifism undrade jag hur hennes ställningstagande kunde relateras till kungamakt. Fler kvinnors liv och tankar om krig och fred behandlas i boken, såsom Mary Wollstonecraft, Olympes de Gouges, Madame de Staël, Wendela Hebbe, Cecilia Bååth-Holmberg och Ellen Key. På 16 bildsidor mitt i boken blandas fotografier och målningar av kvinnorna och kungarna kronologiskt. Det är inte många möten i verkliga livet eller konkret påverkan mellan fredsförespråkare och ledningen för landets militärmakt som Ove Bring, professor emeritus i folkrätt, kan redovisa i boken. Det framhåller han i inledningen men menar att han främst vill peka på idéer och möjligheter till fred och neutralitet i tiden. Boken är byggd på föredrag och på författarens kunskaper inom vetenskapsområdet folkrätt, neutralitet och mänskliga rättigheter. Inte minst ges insikter om möjligheter att fasthålla neutralitet i en skiftande omvärld i ett långt tidsperspektiv. En invändning mot upplägget är att kungarna och fredskvinnorna inte talade från samma positioner. Särskilt tydligt blir det när det handlar om slagfält. De kunde accepteras och ge seger för Karl XIV Johan och krävde humanitet i efterhand medan fredskvinnor retoriskt under en senare period endast talade om slagfält i termer av slakt och förstörelse. En analys av retorik om krig och fred använd av olika aktörer över tid vore intressant.

Utgångspunkten i boken är huvudsakligen ett svenskt sammanhang med inslag av en internationell scen för allianser, krig och förhandlingar samt för folkrättens och fredsrörelsens framväxt. Historien tar sin början i Frankrike med idéer för jämlikhet och mänskliga rättigheter samt internationell fred och säkerhet under revolutionens tidiga år. Flera kvinnor talade mot krig och terror i Frankrike vid denna tid medan Jean Baptiste Bernadotte, en skicklig militär valdes till kronprins i Sverige. Han besökte Madame de Staëls salong flitigt, både i Paris och senare i Stockholm där hon tillbringade åtta månader i landsflykt. De stod på samma sida mot Napoleons maktkoncentration. Som svensk kung lyckades Karl XIV Johan skapa en union med Norge genom strategisk krigföring. Men det var som medlare i Europa han ville framstå och därför valde han neutralitetens väg. Oskar I vände sig i stället till skandinavismen och rustade trupper som stöd för ett från söder hotat Danmark. De kom att användas i fredsbevarande syfte. Sveriges första deltagande i ett sådant engagemang, menar Bring och pekar framåt i tiden. Fredrika Bremers

Invitation to a Peace Alliance under Krimkriget kritiserades och diskuteras på andra arenor än de där Oscar I befann sig. Under Karl XV:s regenttid blossade konflikten om Slesvig-Holstein upp på nytt. Danmark förlorade och skandinavismen gick i graven. Karl XV:s efterträdare Oscar II återvände till neutraliteten och ersatte den franska anknytningen med tyskvänlighet. Under hans tid vid makten, med hjälp av kronprins Gustaf, upplöses unionen mellan Sverige och Norge slutligen på ett fredligt sätt. Tillsammans med framväxten av en internationell fredsrörelse och en gryende fredsfeminism presenteras Bertha von Suttners roman *Ned med vapnen* samt Ellen Keys skrifter mot krig och för kvinnors uppgift att skapa fred. Första världskriget kopplas samman med Elin Wägner och Marika Stiernstedt. De höll föredrag, publicerade artiklar och reportage samt skrev skönlitteratur med krig och fred som tema, men engagemanget hade olika utgångspunkter. Medan den förra kritiserade krigssystemet tog den senare ställning i konflikten och i skuldfrågan. Gustaf V och drottning Victoria träffade företrädaren för aktionen Kvinnornas fredssöndag 1915, Agda Montelius. Syftet var att stoppa det skandinaviska samarbetet som syftade till neutral medling. I boken framhålls Gustaf V:s handlingsutrymme som det sista som återstod av Bernadotternas möjlighet att påverka politiskt. Gustaf V höll i sin tid fast i neutraliteten, och försökte inte utöva påtryckningar på regeringen att fatta beslut i ärenden som drottning Victoria i sin tyskvänlighet hade en annan uppfattning om.

Det är ett bångstyrt material Bring har tagit sig an då det inte går att klarlägga konkreta samband i varje kapitel. I efterordet dras tre slutsatser: påverkan slås fast mellan Madame de Staël och Karl XIV Johan, och att kvinnorrörelsen gav ett tydligt stöd för en kunglig fredspolitik 1905 betonas. En tredje slutsats är att de kvinnors texter som inte direkt påverkade beslutsfattarna ändå skapade relevant och tänkvärd opinion mot krig. Som exempel lyfter Bring fram Elin Wägners texter. En förtjänst är att boken lyfter fram fredsaktiva kvinnors verksamhet, en annan är att den är lättläst. Dock borde några uttryck ha setts över i korrekturläsningen. Elin Wägners bok *Väckarklocka* om 337 sidor kallas hennes "lilla" skrift. Att Karl XV hade många barn och inledde sexuella förbindelser under sina resor beskrivs som att "värdshusdöttrar och andra var begeistrade". Bring skriver i sin inledning att tidsandan kan berättas genom personers tankar och handlingar, men bokens urval har ibland en dragning åt det anekdotiska hållet. Läsningen av boken gav mig framför allt lust att veta mer om 1800-talets krigföring och fredstankar, särskilt som jag huvudsakligen forskat om 1900-talets fredssträvanden.

Roddy Nilsson & Maria Vallström (red.), *Inspärrad: Röster från intagna på sinnessjukhus, fängelser och andra anstalter 1850–1992* (Lund: Nordic Academic Press 2016). 400 s.

Inom historisk forskning om institutioner – såsom fängelser, missbruksvård, psykiatri, uppfostringsanstalter och sanatorier – har tendensen varit att fokusera på institutionen och institutionsrepresentanter som till exempel läkare, på deras verksamhet och handlande samt på de idébyggen som låg bakom omhändertagande och vård. Men ett intresse för socialhistoria och underifrånperspektiv inom medicinhistoria, psykiatrihistoria och fängelsehistoria med flera, har på senare år vuxit sig starkare, framför allt i internationell forskning. I den svenska historiska forskningen rörande institutioner, har vissa liknande ansatser gjorts, men detta är fortfarande ett understuderat område. Av den anledningen är denna antologi, redigerad av Roddy Nilsson och Maria Vallström, ett synnerligen välkommet bidrag till svensk institutionshistorisk forskning.

Syftet med antologin är att ”lyfta fram dem som hamnade utanför, mer precis några av de individer och grupper som togs in på anstalter av olika slag, och att försöka förstå deras plats i det moderna samhället” (s. 11). Mer specifikt har författarna velat framhäva de intagnas röster, deras erfarenheter av underordning och inspärning och spegla deras aktörskap. Antologin rymmer ett inledande kapitel samt ytterligare elva kapitel med bidrag från olika forskare. Kapitlen presenteras kronologiskt för att på så sätt skapa en diakron inramning vilket underlättar för läsaren. De intagna vars röster undersöks var intagna på sinnessjukhus, fängelser, alkoholistanstalter, sinneslöstanstalter, sanatorier och uppfostringsanstalter mellan 1850 och 1992. Källmaterialet som de olika forskarna använt för att komma åt dessa röster är personakter, journaler, skrivelser med önskemål om permission eller utskrivning, rättegångsmaterial, brev skrivna av de intagna eller anhöriga, dagböcker och frågelistsvar, men även självbiografier och skönlitterära framställningar.

Det finns alltid en risk med historiska antologier att både tidsperiod och syfte kan bli väl brett när flera forskares perspektiv ska ingå och knytas samman. Frågeställningarna är också relativt många i det inledande kapitlet. Men det syns mig som att redaktörerna ändå lyckats bra med sin uppgift här och den röda tråden – fokus på de intagnas perspektiv – är tydlig i alla bidragen.

I inledningen redovisar redaktörerna bokens disposition och kontext, och de lyfter fram de olika bidragens huvudresultat, vilket ger en bra överblick. Trots det hade boken tjänat på att avslutas med en sammanfattande analys, där trådarna från de olika bidragen knöts ihop, där vidare slutsatser kunde

dras och där blicken framåt mot en utveckling av detta forskningsfält hade kunnat tydliggöras.

Ett återkommande tema i flera av analyserna av de intagnas utsagor är den identitetsskapande aspekten av att göra sig hörd. Genom att i text eller tal berätta sin egen historia, att definiera sitt eget sinnestillstånd eller genom att formulera mål med sitt liv så agerar personen inte bara för att få något konkret i stånd (som till exempel utskrivning): detta kunde även fungera som ett identitetsskapande redskap. Genom att göra sin röst hörd kunde man bli ett subjekt, både i sina egen och i omgivningens uppfattning. Ett tydligt exempel på detta ser vi till exempel i Karin Johannisson's kapitel där vi får möta patienterna Agnes von Krusenstierna, Sigrid Hjerten och Nelly Sachs. De var, vilket Johannisson poängterar, genom sina ställningar visserligen inte representativa för patientgruppen i stort, men genom att analysera hur de agerade och formulerade sig inom och utanför sinnessjukhuset, visar hon på möjligheterna och förhandlingsutrymmet som fanns för att på olika sätt skapa en egen identitet och att distansera sig i förhållande till sinnessjukhuset och läkarens kliniska blick. Roddy Nilsson beskriver på ett liknande sätt i sitt kapitel om alkoholistvården hur de intagna där kunde göra om sig själva till moraliska subjekt genom att på olika sätt svara på institutionens uttalade och outtalade förväntningar, regelverk och villkor.

Ett annat viktigt tema för analyserna är hur de intagna på olika sätt agerade med eller mot sin omgivande struktur, hur de förhandlade om sin frihet i förhållande till läkare och andra myndighetspersoner, samt vilka relationer som uppstod mellan de intagna och personalen på institutionerna. Annika Berg undersöker i sitt kapitel brev till sinnessjuknämnden från 1930-talet för att se hur patienter med psykopatidiagnos på olika sätt försökte förhandla med läkarna och myndigheter om sin diagnos. Diagnosen var mycket elastisk, vilket skapade problem för patienterna att någonsin bli helt friskförklarade. Inte desto mindre visar hon på att till och med mycket farliga patienter med tiden kunde argumentera för och få försöksutskrivning beviljad. Därmed kunde de återfå ett slags villkorlig, men ändå relativt stor frihet. Undersökningen bidrar således till att nyansera bilden av svensk sinnessjukvård och patienters handlingsutrymme under denna tid. Lars Garpenhags kapitel om det sena 1800-talets sinnessjukvård och hur patienterna förhöll sig till behandlingen och till läkarna bidrar också till en uppmjukning av den ofta negativa bild av sinnessjukvården som förekommer. Garpenhags undersökning visar på hela spektra av förhållningssätt från patienternas sida – allt från missnöje och motstånd till medgörlighet och även tacksamhet.

En genomgående utmaning för de olika undersökningarna, med några få undantag, går att härröra till att källorna där intagna kom till tals är få. När de finns tenderar de dessutom att inte vara helt representativa för gruppen

av intagna i stort. Där den intagnes röst sparats i journaler eller akter finns anledningar till detta. Ibland kan det till exempel handla om särskilt besvärliga personer, där brev och liknande sparats för att på olika sätt motivera intagningen i sig. Det är, vilket är viktigt att komma ihåg i sammanhanget, alltid en myndighet/representant för institutionen som valde vad som borde ingå. Bland de intagna som gjorde sig hörda på olika sätt kan man dessutom kanske finna resursstarka personer i högre grad än bland övriga. Speciellt tydligt blir det i de fall där patienter skrivit självbiografiska berättelser som senare kommit ut i tryck. I de fall där tryckta berättelser använts i analysen uppkommer även ett annat dilemma, i och med att självbiografiska berättelser också är skönlitterära gestaltningar. Som Katarina Bernhardson poängterar i analysen av Sara Stridsbergs bok om Beckomberga och Sven Stolpes bok *I dödens väntrum*, är skönlitteratur mindre relevant om man vill komma åt en verklighetstrogen återgivning av erfarenheter. Men om man använder den skönlitterära berättelsen på rätt sätt, om man analyserar den i ett fenomenologiskt perspektiv, så låter dessa narrativ händelserna träda fram i avseenden som kan ge nya perspektiv på individens upplevelser av sjukdom och insparning.

Källmaterialets ofta inneboende problematiker och ringa omfattning diskuteras såväl i inledningskapitlet som i de enskilda bidragen (om än i olika utsträckning). Författarna har försökt att på olika sätt ta hänsyn till och komma runt dessa problem. Ofta genom att anpassa frågorna eller att utöka med ytterligare källmaterial såsom självbiografier och intervjuer. Inte desto mindre utgör källmaterialets begränsningar en svaghet för denna typ av ansatser.

En fråga, som möjligtvis hade kunnat få lyftas och diskuteras mer tydligt, både i förhållande till bokens källmaterial och syfte, är den om de etiska frågor man har att tampas med som forskare när man hanterar så pass känsliga uppgifter som det här är frågan om. Det finns ingen anledning att betvivla att de olika författarna inte skulle ha vidtagit åtgärder för att på olika sätt förhålla sig till detta och att de har anonymiserat materialet när detta varit påkallat, men en tydligare diskussion om dessa frågor hade kunnat vara av värde. Bokens syfte att lyfta fram patienternas röster är lovvärt och sympatiskt, och nyanserar den tidigare bilden av de intagnas tillvaro på dylika institutioner. Även i förhållande till detta syfte hade jag som läsare dock välkomnat en diskussion angående de principiella frågorna kopplat till detta – vi vill lyssna till de intagna, men frågan är om de ville att vi skulle höra dem. De skrev brev och skrivelser riktade till personer och instanser med sekretess och menade nog aldrig att det de skrev skulle nå någon annan utanför den berörda myndigheten.

Ytterligare en utmaning kopplat till syftet är hur man låter de intagna

komma till tals. Roddy Nilsson och Maria Vallström diskuterar denna fråga i inledningskapitlet. De hänvisar till teoretikern Iris Marion Young, som menade att man inte ska försöka inta de underordnades perspektiv utan i stället försöka lyssna till dem. Balansgången mellan att inte låta maktperspektiv ta över analysen, att låta de intagna komma till tals, men att samtidigt lyfta blicken i analysen av de material man står inför, är svår. I vissa av bidragen leder önskingen om att lyssna till de intagna till att framställningen tenderar att bli något deskriptiv.

Avslutningsvis kan konstateras att antologin på det hela taget håller hög kvalitet och att de olika bidragen både hakar i och kompletterar varandra på ett förtjänstfullt sätt. Analyserna hjälper att fylla de forskningsluckor som finns i svensk institutionshistorisk forskning i de frågor som berörs. Boken som helhet är därmed intresseväckande och engagerande och öppnar upp spännande fönster mot framtida projekt.

Mittuniversitetet

JOHANNA AURELL

Ulrika Holgersson, *Hembiträdet och spelfilmen: Stjärnor i det svenska folkhemmets 1930- och 40-tal* (Göteborg: Makadam förlag 2017). 407 s.

En återkommande diskussion inom svensk historieskrivning är att film är en underanvänd och undervärderad källa till historisk kunskap. Därför är det ett extra nöje att läsa Ulrika Holgerssons *Hembiträdet och spelfilmen*. Undersökningen är välskriven och initierad, det märks att den varit ett passionsprojekt för Holgersson. Boken bör intressera alla som skriver om svensk film, kultur eller klass under 1900-talet.

Holgerssons kulturhistoriska undersökning fokuserar på 1930–1940-talens hembiträdesfilmer, en gyllene period för den här genren, då spelfilmer med hembiträden i huvudrollen fick miljonpublik. Hon urskiljer tolv sådana filmer under en 20-årsperiod. Syftet med undersökningen är ”att analysera förhandlingar av det svenska folkhemmets diskurser” samt att metodologiskt ”utveckla och förfina analysinstrument för att ur spelfilmer utläsa en tidsanda” (s. 17). Perspektivet är hur klass och genus konstrueras i dessa filmer genom karaktärerna. Undersökningsobjektet är filmerna, filmreceptionen och biografiska läsningar av de filmstjärnor som spelade hembiträden – allt för att kunna få fram den mening som samtidens aktörer läste in i representationerna av hembiträdena. Att genom ett bredare helhetsgrepp få fram vad samtiden tyckte i stället för att läsa in våra nutida värderingar i filmerna är också en effektiv poäng som görs igenom boken. Holgersson lånar begrep-

pen stereotyp och social typ från filmteori och applicerar dem systematiskt på alla filmer hon analyserar. Hon får fram att där tidigare forskning menat att hembiträden porträtterats som stereotyper – reducerande och negativt karaktäriserade roller som publiken skulle skratta eller se ner på, gestalter som ställdes utanför samhället – så var de enligt Holgersson ofta mer komplexa än så. De var i stället sociala typer: mångbottnade karaktärer som representerade samhället.

Boken är upplagd i kapitel efter de enskilda filmerna med medföljande biografiska kapitel om de olika filmstjärnorna som spelade hembiträdena. Detta för att fullfölja ambitionen att djupstudera filmerna som helheter och inte som i tidigare forskning fritt flytande diskurser. Greppet gör att nya poänger och nyanseringar kan göras i jämförelse med tidigare filmstudier om den här tiden. Kapitlen innehåller många fina analyser av hur olika konflikter om klass, genus, modernitet med mera kunde spelas ut i de enskilda filmerna.

Några fundering som kommer upp vid läsning av boken berör frågor om kontext och representativitet för dessa filmer. Författaren menar att filmerna var som "ett samhälles samtal med sig självt" (s. 123) uttryckande "1930- och 40-talssamhällets stora berättelse om sig självt" (s. 49). Undersökningen saknar överlag aktörer med olika politiska visioner – manusförfattarna, filmmakarna och filmrecensenterna behandlas som utan agendor. Filmerna tolkas av Holgersson som att de bidrog till ett sorts generellt samtal om folkhemmet och hembiträdesfrågan. Vi får i ett bakgrundskapitel reda på att det pågick en politisk diskussion om hembiträdenas dåliga villkor under denna tid. Men det tycks som att endast en film, *Frun tillhanda* från 1939, explicit adresserade diskussionen om hembiträdenas ställning på arbetsmarknaden. Bidrog även de andra filmerna till en specifik hembiträdesfråga i Sverige under den här perioden som Holgersson vill argumentera för? Var det något med dessa spelfilmer som särskilde dem från tidigare svenska folkspel och farser eller från filmer om hembiträden från andra länder under samma tid? Det förblir oklart i studien. Vad som saknas är längre diskussioner om kontinuitet eller brott i representationer av hembiträden för att kunna bedöma om filmerna "samtalade" om ett specifikt svensk samhälle och en svensk hembiträdesfråga.

Man kan också fundera på vad detta "folkhem" var för något som alla filmerna menas förhålla sig till och förhandla om och bidra till utan att nämna vid namn. Vid ett tillfälle talar Holgersson om folkhemmet som en sorts konsensusinriktad kultur (s. 149), vid ett annat som "en politisk idé" som först under 1940-talet började bli en "realitet" (s. 268) samt som en generell process av klassutjämning påbörjad under 1930-talet (s. 255). Vid ett annat tillfälle menas en film passa in "i det folkhem som inte höll sig med

kelgrisar, där klassutjämningen inte längre gjorde det möjligt att bemöta människor olika" (s. 336). Men var folkhemmet en realitet, ett ideal, eller en kultur som alla skrev under på? Varför använda ett sådant laddat politiskt begrepp utan klar innebörd som ett epokbegrepp? Min uppfattning är att begreppet folkhem mer blir en mystifikation än analytiskt klagörande i denna studie. Ny forskning av Nils Edling visar på att folkhemmet kanske inte var ett så grundläggande politiskt begrepp under 1930-talet och framåt som tidigare framhållits. Vidare är det oklart varför dessa spelfilmer skulle vilja föra samtal om eller inordna sig i ett specifikt politiskt projekt.

Med detta nämnt skall sägas att *Hembiträdet och spelfilmen* är en stimulerande bok som visar hur nya analyser av visuellt material kan genomföras på ett kreativt och innovativt sätt. Jag hoppas att den manar till fler undersökningar av den här sorten.

Uppsala universitet

CARL-FILIP SMEDBERG

Lena Lennerhed, *Kvinnotrubbet: Abort i Sverige 1938–1974* (Möklinta: Gidlunds förlag, 2017). 208 s.

Historian Lena Lennerhed begins her examination of 20th century Swedish abortion history with women's stories, culled from letters sent in response to the television station TV2's request in 1970 for opinions about abortion. These voices will not appear again until the end of Lennerhed's narrative, their absence a product of the historical source base, crowded as it is with male medical voices.

The source base for Lennerhed's analysis is textual, comprised of published articles, academic studies, books and government-commissioned investigations. The study is organized both chronologically and thematically, proceeding from the legalization of abortion in 1938 through what Lennerhed – borrowing from Foucault – refers to as the "psychiatrization" of both the abortion debate (p. 15) and abortion review practices, before ending with the initiation of free abortion in 1974 after the rise of the modern women's movement. Lennerhed states that the crux of the book's narrative is the dip in abortion rates in the 1950s, a decline that occurred despite a liberalization of abortion law in 1946, itself partially a product of rising abortion rates. The question of what caused this dip structures the book.

The early chapters highlight the flexible application of seemingly clear and thorough medical grounds for a legal abortion. Lennerhed reproduces the text of the laws governing abortion as well as describing in detail the

structure and wording of the forms used to articulate the grounds for allowing or denying a medical abortion. These texts are highly rational, scientific checklists that parse diagnoses according to various symptoms that legitimate similarly precise grounds for abortion approval.

In contrast, medical professional's procedures and decision-making processes were variable over time, even as the textual basis for decision-making stood still. Through the period covered, law and medical practice were grounded in an assumption that reducing both the illegal and legal rates of abortion was both beneficial to and a reflection of a functioning society. Getting approved for an abortion in the 1930s and early 1940s required the demonstration of a physical deficiency, be it exhaustion or inherited physical defect. With the rise of psychiatry, shifts in the process of abortion approval and the legalization of abortion in the case of social difficulty in 1946, abortion approval increasingly rested on the demonstration of mental and emotional imbalance.

This shift was highly contested within the medical community, particularly by gynecologists. Lennerhed's approach highlights the discussions and disagreements both within and between three main groups: psychiatrists, doctors, and welfare agents. The book convincingly demonstrates that the history of psychiatry and the ever-shifting, power-laden dynamics between different fields of health care is critical to understanding the abortion debate. Indeed, abortion is an excellent case study for an examination of how the medical community's hierarchies were built and policed.

Yet throughout this period, the consistent goal of abortion rate reduction united branches of the medical community and, as *Kvinnotrubbel* emphasizes, contributed to a tendency for numbers to supercede individual, varied experiences in political and medical debates over abortion. Women themselves were seen not as agents of their own individual reproductive destinies but as members of a broader community in the process of perfecting itself. High numbers of abortions, legal or not, indicated that society was not living up to its ideals. Medical and political debates about abortion in the late 1940s and 1950s thus centered on the gap between the goals of the People's Home and the state's ability to produce women capable of being the ideal woman – a good mother. It is this gap that, according to Lennerhed, drove the sharp decline in the abortion rate in the 1950s.

These debates were conducted almost exclusively amongst experts. The medical community's conversation only extended to the public in the 1960s with movements for sexual liberalization and women's rights. The shift in tone and sources here is striking. One could, in fact, argue that the 1960s is the true crux of this narrative, as Swedish citizens were drawn into an international debate about abortion rights, opening up space for individual

women to describe the impossible choices created by abortion approval systems. This democratization and internationalization of the abortion debate made the medical community's monopoly on abortion decisions impossible to legitimate, paving the way for the 1975 liberalization of the abortion law, which facilitated free abortion in practice.

The book combines an analysis of rhetoric, practice and organization. These three foci allow Lennerhed to illustrate how medical abortion discourse, popular conceptions of womanhood, abortion practice and the legal and institutional frameworks for this practice constantly reacted to and shaped one another over time. This is a complicated story for one small book (151 pages of the 208-page book are text); indeed, the book is designed to show that the Swedish history of abortion is multiple rather than singular.

As a consequence, the text points towards several areas for further study within the area of family politics. There are also a few historical turning points that could have been examined more closely. Especially fruitful might be a transnational comparative investigation of the Cold War's effects on Sweden's reproductive politics, given the timing and nature of Sweden's debate over abortion rights. Regardless, *Kvinnotrubbel* is necessary background reading for any Swedish history of family or sexuality politics.

Göteborgs universitet

RACHEL PIERCE

Rolf Hugoson, *Umeå stads historia: 1950–2010* (Umeå: Kommunfullmäktige 2016). 603 s.

Umeås historia har tidigare undersökts av Birger Steckzén i *Umeå stads historia 1588–1888* (1922) och av Sven Ingemar Olofsson i *Umeå stads historia 1888–1972* (1972), men en större studie om stadens samtidshistoria har saknats. Detta är i och för sig ingenting unikt då det råder en generell brist på kunskap om de svenska städernas utveckling och liv under det senaste halvsekle. Just därför är det så mycket mer glädjande att Umeå kommun valt att finansiera en uppföljande monografi om perioden mellan 1950 och 2010, ett minst sagt dynamiskt skeende i stadens historia.

Statsvetaren Rolf Hugoson, som är författare till boken, tar som sin utgångspunkt att "studera staden betraktad från stadshuset". En fördel med denna ansats är att den ger studien en tydlig avgränsning. En nackdel är att stadshistoriskt intressanta fenomen som stadens kulturella liv, dess näringsliv och dess sociala rörelser endast uppmärksammas i den mån något av kommunens verksamhetsområden griper in i dem.

Hugoson antyder att Olofsson i sin undersökning lade alltför stor vikt vid enskilda personers agerande. Han påpekar att angreppssättet kanske fungerade för 1900-talets första hälft. Därefter har dock stadens organisation blivit alltför komplex för att kunna förklaras av enstaka individers agerande. Hugoson lyfter istället fram den amerikanske statsvetaren Robert A. Dahls klassiska maktanalys *Who Governs? Democracy and Power in an American City* (1961) som teoretisk utgångspunkt. Dahl identifierade och analyserade staden New Havens politiska maktkonstellationer. Hans slutsats var att eliter styrde, men att makten växlade mellan olika eliter. Tyvärr utnyttjar inte Hugoson den presenterade ansatsen till att strukturera sin undersökning. I stället för en analytisk disposition i syfte att besvara en frågeställning – som givet valet av teori borde vara frågan om vem som styr staden – väljer Hugoson ett beskrivande, närmast katalogartat, upplägg. Hugosons studie är i stora drag strukturerad efter kommunala verksamhetsområden, ungefär så som de är presenterade i kommunens årsredovisning och på dess hemsida. Kapitlen behandlar i tur och ordning: det kommunala styret; skolor och utbildning; staden och regionen; planering och bostadsbyggande; bilar, broar, bussar och cyklar; transport och miljö; kommunal omsorg; fritidsgårdar, idrottsplatser och kulturhus.

Frånvaron av en övergripande analytisk eller narrativ struktur gör läsningen krävande. Hugoson redogör för verksamhetsområde efter verksamhetsområde, projekt efter projekt, men det finns inte någon röd tråd som knyter samman dem till ett större helt. Det ska sägas att många av dessa redogörelser är läsvärda i sig och presenterar viktig ny empiri. Hugoson bjuder på en del fascinerande miniatyrer som berättelsen om bostadsområdet Ålidhems tillblivelse, den Moritzka gårdens flytt, stadsbjörkarnas varierande öden och debatten om Vindelälvens utbyggnad. Det är därför synd att författaren inte gör något försök att dra slutsatser utifrån de många empiriska iakttagelserna, till exempel det slående faktum att samma personer återkommer gång på gång inom de mest skilda verksamhetsområden och projekt. Det hade onekligen varit intressant om Hugoson fullföljt sin inledande ambition och närmare analyserat dessa personer, relationerna dem emellan, om de bildade eller ingick i konstellationer, och explicit ställt frågan om vilken roll de spelat för styrningen av staden.

Det är ett mycket omfattande stoff som Hugoson presenterar, men dessvärre lämnar hantverket en del i övrigt att önska. Mest problematiskt är Hugosons förhållningssätt till tidigare forskning. Han presenterar empiri som i vissa fall redan uppmärksammats och analyserats av den historievetskapskapliga forskningen utan att referera till densamma. Därmed gör han den tidigare forskningens resultat till sina. Vidare drar en del sakfel ned helhetsintrycket. Hugoson refererar exempelvis till Skogshögskolan i Umeå,

men i samband med att Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) inrättades ombildades Skogshögskolan till en fakultet vid det nya universitetet. Han borde därför ha använt benämningen SLU:s skogsvetenskapliga fakultet eller motsvarande. Hugoson nämner "Stockholms generalplan från 1960" men syftar förmodligen på 1960 års trafikledsplan för Stockholm. Alva Myrdals medförfattare till *Women's Two Roles* (1956), Viola Klein, får felaktigt heta "Ylva Klein" och blir vid ett tillfälle även refererad till som "Kleen". Till sakfelen ska läggas ett flertal korrekturfel. Boken saknar en käll- och litteraturförteckning och sakregistret är inte konsekvent genomfört.

Dessa brister till trots utgör Hugosons monografi ett välkommet bidrag till den stadshistoriska forskningen. Grundläggande empiriska studier av den svenska stadens efterkrigs- och samtidshistoria som den Hugoson har genomfört ökar vår kunskap om de ytterst komplexa fenomen som moderna städer utgör och bildar ett nödvändigt underlag för studier med mer generaliserande ambitioner.

Chalmers tekniska högskola

PER LUNDIN

Mikael Byström & Pär Frohnert, *Invandringens historia – från "folkhemmet" till dagens Sverige* (Stockholm: Delegationen för migrationsstudier 2017). 127 s.

Frågor som relaterar till migration, flyktingar och integration har stor aktualitet i den nutida samhällsdebatten. Det finns dock en brist på historiska perspektiv i denna debatt, vilket lätt leder till felaktiga slutsatser, såsom att det är *nu* som vi lever i migrationens tidsålder. Bristen på historiska perspektiv riskerar också att leda till mytbildning om gångna tiders homogenitet och ett förringande av den roll migrationen historiskt har spelat för samhällsutvecklingen. Denna kunskapsöversikt om svensk invandringshistoria är därför välbehövlig.

Kunskapsöversikten syftar till att skissera de stora dragen i Sveriges historia rörande invandring och integration under tidsperioden 1933–2016. Förutom själva politiken i form av lagar och regelverk, intresserar sig författarna för dimensioner såsom bakomliggande faktorer till politikens utformning samt praktiken, till exempel faktisk invandring och samhällsdeltagande. Sammantaget kan detta tyckas som ett stort åtagande för en skrift på 127 sidor med en luftig och läsvänlig layout. Men som just kunskapsöversikt fungerar publikationen utmärkt. Den har en bra balans mellan Sveriges generösa och restriktiva tendenser; författarna gör sig således varken skyldiga till skön- eller svartmåling av Sveriges invandringshistoria. Det märks helt

enkelt att författarna är väl bevandrade inom forskningsområdet; de har tidigare till exempel varit redaktörer för den gedigna antologin *Reaching a State of Hope: Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, utgiven på Nordic Academic Press år 2013.

Efter inledningen följer en kronologisk framställning uppdelad i fyra perioder i vilken läsaren blir introducerad till både vad som faktiskt hände på det migrationspolitiska området och vilka frågor som forskningen speciellt har ägnat uppmärksamhet.

Den första perioden som behandlas sträcker sig mellan åren 1933 och 1945, och fäster blicken på flyktinginvandring och flyktingpolitik. Vi erbjuds här en inblick i forskningen om såväl Sveriges inledningsvis restriktiva flyktingpolitiska linje och dess koppling till antisemitism som i vändningen i mer generös riktning 1942–1943. Välkända och mindre kända delar av historien bereds plats. Inte minst är det intressant att ta del av den roll olika flyktinghjälporganisationer, i detta fall Mosaiska församlingen i Stockholm och Arbetarrörelsens flyktinghjälp, spelade för flyktingars försörjning och etablering i en tid då staten generellt inte såg detta som sin uppgift.

Om det är flyktinginvandring som står i förgrunden under den första perioden är det arbetskraftsinvandring i den andra, som sträcker sig från 1945 till början av 1970-talet. Till skillnad från i Tyskland etablerades aldrig något gästarbetarsystem i Sverige – även om fackförbundet Metall initialt hade tankar om temporär invandring – utan invandrarna kunde etablera sig i Sverige, men det togs länge för givet att de skulle assimilera sig. Fackföreningsrörelsen kom att arbeta för att de som invandrat skulle få lika villkor som andra arbetare. Det var dock också fackföreningsrörelsens agerande som låg bakom att den utomnordiska arbetskraftsinvandringen stoppades 1972, något före den egentliga nedgången i konjunkturen 1973. Nästa period, 1972–1994, behandlar tiden fram till att Sverige gick med i Europeiska unionen – en period som bland annat karakteriserades av ekonomisk stagnation.

Invandringen bytte åter igen karaktär från företrädelsevis arbetskraftsinvandring till flyktinginvandring och familjeåterförening och i mitten av 1970-talet övergavs assimilationstanken till förmån för en mer kulturpluralistisk invandrarpolitik.

Svenskar var generellt sett mer positiva till invandring än befolkningen i andra europeiska länder, men det mångkulturella idealet kom framöver att kritiseras. Det växte vid tiden i fråga fram en självbild av Sverige som ett flyktingpolitiskt föregångsland. Denna självbild harmonierade dock inte alltid med den politik som fördes – perioden saknade inte åtstramningar. I anslutning till Berlinmurens fall fanns en rädsla för en omfattande invandring från östblocket och i samband med detta ändrade regeringen praxis för flyktingmottagandet i restriktiv riktning. Beslutet har kommit att benäm-

nas Luciabeslutet eftersom det fattades den 13 december 1989. Det var dock inte flyktingar från östblocket som kom att dominera de följande åren utan flyktingar från kriget i dåvarande Jugoslavien.

Den sista perioden som beskrivs sträcker sig från 1995 till 2016; en händelserik period som för Sveriges del innebar anpassning till EU:s migrationspolitik och fri rörlighet inom unionen, inrättandet av migrationsdomstolar, och en liberaliserad arbetskraftsinvandringspolitik, för att nämna några viktiga händelser och processer. Den stora flyktinginvandringen hösten 2015 följd av återinförandet av gränskontroller och asylpolitiska restriktioner berörs endast kortfattat i kunskapsöversikten. Mot bakgrund av att detta är en central händelse i svensk invandringshistoria hade det varit på sin plats med en mer ingående redogörelse för både själva händelsen och pågående forskning om densamma. Om vi ser till perioden som helhet kunde författarna här inkludera mer av tidigare forskning, i synnerhet saknar jag referenser till vissa av de studier som är gjorda om framväxten av populistiska partier och EU:s migrationspolitik.

När det gäller boken som helhet är det utblickar i världen jag saknar mest. Med tanke på studiens syfte är utgångspunkten i det nationella i detta fall självklar, men det betyder inte att kritik av metodologisk nationalism inte har något att lära även oss som fortfarande tycker att studiet av det specifikt nationella är viktigt. Speciellt de av oss som forskar om gränsöverskridande fenomen, såsom migration och mobilitet. Författarna skriver själva att det hade varit intressant med internationella jämförelser, men att detta inte varit möjligt inom studiens ramar. Framtida studier skulle dock kunna anlägga just ett komparativt perspektiv. Men systematisk komparation är inte enda vägen att gå. Fler internationella utblickar skulle öka förståelsen för att migrationen till Sverige är en del i ett större globalt sammanhang. I samband med globala utblickar skulle det också vara intressant att anknyta till några teoretiska perspektiv på migration och migrationskontroll. Det skulle bidra till en ökad förståelse av vad som gör att människor flyttar, eller tvingas fly, samt till vad det är som gör att stater ofta har intentionen att reglera invandringen, men att det många gånger uppstår ett glapp mellan intention och realitet.

Denna kunskapsöversikt ger en bra grund för fortsatt forskning på området. Den ligger också, som tidigare påpekats, helt rätt i tiden. I dag, när många människor är på flykt undan krig och olika slags förtryck till exempel från Syrien, Irak och Afghanistan, är det många som behöver kunskap som ställer dagens situation i relief till tidigare skenen i historien. Därför hoppas jag att publikationen får en stor läsekrets – det förtjänar både den och ämnet.

Malmö universitet

CHRISTINA JOHANSSON